

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Greet de Bock (eindredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Renate Klinkenberg (penningmeester)
Stefan Meysman
Esmeralda Tijhoff
Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Aletta, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
Tel: 020-30 31 500.

www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- p.m.): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Leden vergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-gironummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code). Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Artikelen zijn welkom op het adres historica@gendergeschiedenis.nl.

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl
Renée Nip (secretaris)
secretaris@gendergeschiedenis.nl
Jasmijn van Mil (penningmeester)
penningmeestervvg@gmail.com
Evelien Rijsbosch (Aletta)
E.Rijsbosch@aletta.nu
Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com
Els Flour
E.Flour@amazone.be
Maaiké Messelink
maaikemesselink@gmail.com
Julie Carlier
Julie.Carlier@Ugent.be

Historica verschijnt met steun van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis (www.aletta.nu).

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media

Druk: Zet & Print, Naarden

Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Vooral jonge, ongeschoolde meisjes stik-ten en naaiden aan uniformen (SOMA, foto nr. 3422).

In dit nummer

/ Fin de siècle /

- 3 Een zuster binnen een leger aan mannenbroeders? Ersilia Caetani-Lovatelli (1840-1925) en de Italiaanse cultuurnatie

Floris Meens

/ Oude geschiedenis /

- 9 Spartaanse vrouwen: mythevorming en uiteenlopende interpretaties

Korneel van Lommel

/ Kerkgeschiedenis /

- 14 Katholieke vrouwen in het openbare leven. De middenpositie van Johannes Aengenent (1897-1935)

Erik Sengers

/ Oorlogsgeschiedenis /

- 19 Zich uit de naad werken voor de vijand

Carmen van Praet

/ Genderview /

- 25 Francisca de Haan

Greetje Bijl en Renate Klinkenberg

/ Onder de loep /

- 28 Vrouwen met 'manneninsignes'

Els Flour

/ Recensie /

- 30 Het herhalen van bekende ideeën

Willemijn Ruberg

31 / Service en boeken /

Onder *historicae*

Op zoek naar verloren woorden...

In dit nummer van *Historica* schrijft Floris Meens over Ersilia Caetani-Lovatelli. Een boeiende Romeinse vrouw. Hier een kijkje in de keuken van een onderzoeker.

"In 2006, toen ik voor een onderzoek naar de schrijver en cineast Pier Paolo Pasolini Rome bezocht, nam ik *Rome gelezen* mee, van de hand van mijn latere promotor Peter Rietbergen. Mij werd toen duidelijk dat het Rome van het fin de siècle, net als het Parijs van Marcel Proust dat mij zo fascineerde, salons had gekend. Zo ook kwam ik voor het eerst in aanraking met de vrouw wier leven het mijne in de daaropvolgende jaren zou gaan domineren: Ersilia Caetani-Lovatelli (1840-1925). Niet alleen werd zij de hoofdpersoon van mijn promotieonderzoek, zij werd tevens een gids door het mij nog onbekende Rome.

Natuurlijk was ik vertrouwd met de beroemde monumenten. Ersilia was echter van plan mij uit te dagen! Vrouwen in 'haar' Rome waren vrijwel afwezig in het openbare leven; Caetani was, door haar salon, een uitzondering. Zij liet een rijke correspondentie na, en, waarschijnlijk, een dagboek. Hoe zichtbaar ook, de gravin had haar nalatenschap goed verborgen. Hoewel; de *Accademia dei Lincei* bezat de bibliotheek van de gravin en een deel van haar briefwisselingen. Mijn vreugde was van korte duur: genietend van de bezoeken aan het palazzo, (b)leken Ersilia's brieven te bestaan uit invitaties en felicitaties in bondige stijl.

Ofwel de 'echte' Ersilia hield zich schuil op een plek die ik niet zag, ofwel zij was niet de invloedrijke figuur waar ik haar, met anderen, voor hield. Ik besloot de namen van alle geïdentificeerde adressen in een overzicht te ordenen en hun archieven op te sporen. Zo kwam ik Ersilia tegen op plaatsen waar ik niet eerder was: de betoverende *Biblioteca Angelica*, de immense Vaticaanse bibliotheek en het *Deutsche Archäologische Institut. Rome* werd een andere stad. Geconfronteerd met de (on)mogelijkheden van onderzoek in het huidige Italië, werd ik zelf een andere historicus. Geduld, het sluw afwachten van kansen, en deze grijpen, zelfs als je buiten de officiële paden moet treden, gelden als een voorwaarde.

Hoewel Ersilia zich minder afzijdig opstelt en zich, op onverwachte plaatsen in al haar intellectuele en culturele vermogen presenteert, gaat de zoektocht door, in de hoop het dagboek nog te vinden. Tot mijn geluk natuurlijk, want Ersilia's mysterie leidt telkens ook weer tot een hernieuwde kennismaking met haar stad, die zo ook steeds meer de mijne wordt."

Floris Meens, cultuurhistoricus aan de Radboud Universiteit Nijmegen

Ersilia Caetani-Lovatelli (1840-1925) en de Italiaanse cultuurnatie

Een zuster binnen een leger aan mannenbroeders?

De rol van Italiaanse vrouwen was in de negentiende eeuw vooral gelegen in de privésfeer, als moeder van de opgroeiende staatsburgers en dus van de natie. In het publieke domein was de taak van vrouwen voornamelijk beperkt tot die van onderwijzeres en ook hier werd de morele roeping als hoedster van het burgerschap benadrukt. Het leven en het werk van de Romeinse Ersilia Caetani-Lovatelli (1840-1925) maken duidelijk dat vrouwen die min of meer publiekelijk actief waren als salonnière, als wetenschapper of als schrijver, in hun mogelijkheden en beperkingen eveneens beïnvloed werden door de Italiaanse cultuurnatie. Dit artikel laat zien hoe Caetani-Lovatelli enerzijds bijdroeg aan en anderzijds afhankelijk was van de cultuurpolitiek die eind negentiende eeuw in het nieuwe Italië gevoerd werd.

Foto boven: Ersilia Caetani-Lovatelli (1840-1925).

/ Floris Meens /

Op 20 september 1870 vielen Italiaanse troepen bij de Porta Pia Rome binnen en maakten daarmee, hoewel minder heroïsch dan gepland, een einde aan het pauselijk gezag over de Eeuwige Stad. De inauguratie van Rome als hoofdstad van het nieuwe Koninkrijk Italië was ook het sluitstuk van het *Risorgimento*, de Italiaanse eenheidsstrijd die was losgebarsten na het Congres van Wenen (1814-1815)¹. De interne verschillen in politieke en religieuze opvattingen, maar ook het krachtige regionalisme, hadden ertoe geleid dat dit conflict zo lang duurde. Pas na talloze binnen- en buitenlandse oorlogen, volksrevoltes en dynastieke dilemma's werd het schiereiland politiek verenigd. Betekende de symbolische intocht van Victor Emanuel in Rome, aan het einde van 1870, dat er ook een cultuurnatie geboren was en dat er nu sprake was van een Italië-gevoel? Toch niet. Het *campanilismo*, de liefde voor de eigen stad of streek, de daaraan gekoppelde eigen taal, gebruiken en historie, was daarvoor nog te sterk aanwezig. Daarbij verschilden de noordelijke regio's, niet alleen cultureel, maar ook economisch, aanzienlijk van de zuidelijke, die – toen al – met zorg werden gadegeslagen. Het ontbreken van landelijke overheidsinstanties, instituten, een adequaat ambtenarenapparaat, een goed functionerende middenklasse en een parlement dat gebukt ging onder corruptie maakten mogelijke oplossingen bovendien gecompliceerd.² Geconfronteerd met deze problemen voerden de politieke en de intellectuele elites talloze discussies, niet in de laatste plaats over de vraag hoe een culturele eenheid gesmeed kon worden. Het onderzoek naar het (post)-*Risorgimento* heeft het laatste decennium meer aandacht geschonken aan dit cultuurhistorische aspect. De focus verschoof geleidelijk van de politieke chronologie met 'grote' namen als Cavour, Mazzini en Garibaldi, naar de achterliggende politieke en culturele dilemma's.³ Tegelijkertijd kregen minder zichtbare groepen een voornamere plaats toegedicht, waarbij ook de rol van vrouwen steeds meer op de voorgrond trad. In navolging van soortgelijke studies naar salons in andere Europese landen werd bestudeerd hoe gastvrouwen in Florence, Milaan, Turijn en Napels tijdens de eenheidsstrijd zorgden voor een wezenlijk element in de >>

sociale, politieke en culturele infrastructuur.⁴ In hun salons vonden immers belangrijke ontmoetingen plaats, konden ideeën rijpen, werden gedachtes over de politieke eenwording uitgewisseld en afspraken beklonken. Weinig aandacht is echter uitgegaan naar de rol die vrouwen, en meer in het bijzonder deze salonnières, speelden in de culturele eenwordingsstrijd die volgde op de politieke unificatie van Italië.

Het doel van dit artikel is om deze lacune op te vullen, door in te gaan op het leven en het werk van de Romeinse gravin Ersilia Caetani-

1085-1119) en Bonifatius VIII (Benedetto Caetani, 1235-1303) had voortgebracht. Ook Michelangelo zelf was beroemd, niet alleen in Rome, maar ook daarbuiten. Hij was prins van Teano en hertog van Sermoneta, waar het Castello Caetani ook nu nog statig over de omgeving torent. Caetani was geïnteresseerd in politiek, wat zijn adellijke afstamming ook van hem verlangde. Maar zijn positie en denkbeelden waren complex. De combinatie van zijn gematigd liberale instelling en zijn voorname komaf maakte hem tot een van de prominenten

voor muziek – zij was een verdienstelijk componiste – vormden een passende aanvulling op zijn voorliefde voor de oudheid en de Italiaanse klassieken, zoals Dante en Petrarca. Het huwelijk dat volgde was gelukkig maar kende een tragisch, voortijdig einde, toen Calista overleed bij de geboorte van hun tweede kind Onorato (1842-1917).

Een jeugd te midden van cultuur en politiek

De kinderen werden opgevoed door Michelangelo, bijgestaan door een kindermisje. Ersilia was dol op haar maar miste de aanwezigheid van haar moeder, van wie zij haar gevoel voor taal erfde. Ze vond troost in datgene wat haar ouders had verbonden: de liefde voor Rome. Haar interesse in de oudheid ontpopte zich toen zij in haar ouderlijk huis de roman *Fabiola* (1854) van de Engelse kardinaal Nicholas Wiseman las, die zich afspeelde in het Rome van de vierde eeuw na Christus.⁸ De vurige passie voor het verleden die dit boek bij de adolescentie opwekte leidde tot een groot aantal vragen. Michelangelo, die uiterst begaan was met zijn kinderen, toonde zich welwillend en stond Ersilia toe zo nu en dan plaats te nemen bij de bijeenkomsten die hij organiseerde. Daar kwamen immers archeologen en filologen die Ersilia antwoord konden geven op haar prangende vragen. Bovendien waren er levendige discussies die bijdroegen aan haar algemene vorming. Er werd gesproken over kunst, filosofie en, niet in de laatste plaats, de letteren: Michelangelo Caetani zelf was immers een beroemd Dante-kenner en droeg in zijn salon geregeld verzen voor.

Daarnaast bood Michelangelo zijn kinderen formeel onderwijs. Bij jongens zoals Onorato, afkomstig uit een aristocratische Romeinse familie, was dat vanzelfsprekend. Hij werd achtereenvolgens senator, minister van buitenlandse zaken en burgemeester van Rome. Meisjes uit de elite hadden slechts bij uitzondering toegang tot hogere scholing.⁹ Dat Michelangelo een aantal bevriende wetenschappers vroeg en bereid vond om Ersilia onderwijs te geven was dan ook opmerkelijk. Ignazio Guidi, Michele Amari en Luigi Maria Rezzini leerden haar eerst Engels, Frans en Duits, maar vervolgens ook Latijn, Grieks en Sanskriet; talen die haar konden helpen in de studie van de geesteswetenschappen.

De salon van haar vader vormde niet alleen een kennismaking met de culturele wereld, hij vormde ook een introductie met de politieke strijd die gaande was in Italië. Vooral tussen 1850 en 1870, de periode waarin Rome het strijdtoneel vormde tussen de eenheidsstrijders en de aanhangers van de paus, vonden bijna wekelijks bijeenkomsten plaats waarbij de politieke gebeurtenissen tot in detail werden besproken, vaak in aanwezigheid van de hoofdrolspelers. Michelangelo was een spil in het liberale netwerk en trad vaak op als vertegenwoordiger van de gematigde Romeinse adel. Hij was een getraind diplomaat maar binnen de muren van zijn paleis verkondigde hij zijn me-

Palazzo Caetani-Lovatelli middenin Rome. Op de tweede etage van dit gebouw vonden de bijeenkomsten plaats.

Lovatelli (1840-1925). In haar salon kwam de Italiaanse en Europese intelligentsia bijeen en werd uitgebreid gesproken over de wording van de Italiaanse cultuurnatie. Bovendien was zij als archeologe nauw betrokken bij de pogingen van de nieuwe machthebbers om de eenheid van het land historisch te legitimeren. Haar wetenschappelijke publicaties pasten bovendien binnen de rol die vrouwen uit de Italiaanse intelligentsia in deze periode toebedeeld kregen. Tot slot was zij actief binnen een aantal uiteenlopende organisaties, van nieuwe wetenschappelijke instituten, tot een bond van Italiaanse vrouwen, die zich actief bemoeide met het politiek, sociaal en cultureel beleid. De volgende analyse van de formele en informele functies die Caetani-Lovatelli bekleedde legt niet alleen de wortels bloot van het culturele eenwordingsproces van Italië, zij maakt tevens duidelijk welke (on)mogelijkheden zich daarbij voor vrouwen voordeden.

Een tragisch sprookje: de liefde tussen een Italiaanse hertog en een Poolse prinses

Ersilia Caetani werd op 12 oktober 1840 geboren uit het huwelijk tussen Michelangelo Caetani (1804-1882) en Calista Rzewuska (1818-1842). Michelangelo was een telg uit een voor- aanstaande adellijke familie uit Rome die, behalve een reeks schrijvers en wetenschappers, ook de pausen Gelasius II (Giovanni da Gaeta,

binnen de liberale beweging in Rome. Hij werd minister van Politie in het kabinet van kardinaal Bofondi (1846-1848), maar voelde weinig voor de extreem liberale ideeën die ook in Rome de kop op staken en die de kerk op gewelddadige wijze trachtte uit te bannen uit het publieke leven.⁵ Hij hield van de traditie van de Roomse kerk en waardeerde het karakter dat de Eeuwige Stad volgens hem daaraan te danken had. Toch was hij voorstander van hervormingen. Caetani zag in dat Italië een politieke eenheid diende te worden en dat er geleidelijk een scheiding diende te komen tussen de kerk en de staat.⁶ Derhalve bleef hij tot zijn dood een actieve rol spelen in het *Risorgimento*; hij zorgde ervoor dat het joodse getto in Rome werd bevrijd, en droeg in 1870, als vertegenwoordiger van de Romeinse bevolking, het gezag over aan koning Victor Emanuel.

De omstandigheden in Italië waren volgens Michelangelo Caetani verre van ideaal; de politieke strijd duurde hem te lang. Om hieraan te ontsnappen maakte hij reizen, vooral naar Engeland, en onderhield hij contacten met intellectuelen uit Rome en de rest van het schiereiland, maar vooral van buitenaf. De salon die hij hield in zijn paleis aan de Via delle Botteghe Oscure was het trefpunt voor beroemdheden als Honoré de Balzac, Ernest Renan, Stendhal en Franz Liszt.⁷ Daar ontmoette Michelangelo ook zijn toekomstige vrouw Calista, een Poolse prinses, bezig aan haar Grand Tour. Haar interesse in moderne talen en kunst en haar talent

ning ferm. Niet alleen zijn afkeer van radicaal politiek denken en handelen en zijn angst voor revolutie nam Ersilia over, maar ook zijn hekel aan de ouderwetse en onzinnige houding van de kerk.¹⁰

Tussen publiek en privé, en van buiten naar binnen: een kijkje in de salon van Ersilia Caetani-Lovatelli

In 1870, juist toen de politieke eenwording van Italië was gerealiseerd, besloot Michelangelo zich terug te trekken uit het publieke leven. Hoewel hij beseftte dat het nieuwe land culturele binding ontbeerde, zag Caetani daarin geen taak meer voor zichzelf.¹¹ Met het voortzetten en het uitbreiden van de salon van haar vader begon Ersilia op dit vlak echter een rol van betekenis te spelen. De eerste bijeenkomsten onder haar leiding vonden nog plaats in het paleis van haar vader. Na haar huwelijk, op 31 januari 1859, met Giacomo Lovatelli (1832-1879), een graaf uit Ravenna, besloot zij haar intrek te nemen in zijn palazzo aan het piazza Campitelli in Rome, waar hun zes kinderen geboren werden. Het zalmroze gebouw vormde vanaf dat moment de plek waar de tweewekelijkse salon plaatsvond, meestal op donderdag en zondag.

Met haar bijeenkomsten sloot Caetani-Lovatelli aan bij een lange traditie. Al in de zestiende eeuw ontvingen salonnières in hun palazzi in Florence, Turijn en Venetië de elite.¹² Vrouwen creëerden daarmee een mogelijkheid om, juist binnen het private domein, toch te participeren in het publieke leven, dat anders vrij exclusief voorbehouden was aan mannen. De buitenwereld werd zo als het ware binnengehaald. In de zeventiende en achttiende eeuw consolideerden de salons hun plek als wezenlijk onderdeel in de politieke en intellectuele infrastructuur, niet alleen op lokaal, maar ook op interregionaal niveau. Tijdens het *Risorgimento* was hun belang dan ook groot; juist toen immers waren ontmoetingen tussen afgevaardigden van verschillende partijen, politieke onderonsjes en stille diplomatie noodzakelijk. Dat gebeurde niet alleen in het café, het casino of tijdens een bal, maar vooral ook in de ontvangstruimtes van illustere vrouwen zoals Olimpia Savio in Florence en Clara Maffei in Milaan. Daar werd telkens gedebatteerd over de vraag hoe die zo verschillende regio's van het schiereiland tot een eenheid konden worden gesmeed. Zo was de politieke geboorte van het koninkrijk Italië dus sterk verbonden met deze door vrouwen vormgegeven sociabiliteit.¹³

De bijeenkomsten in het palazzo Caetani-Lovatelli laten zien dat salons ook na 1870 een belangrijke rol bleven spelen. Ersilia had dankzij haar vader al een rijke kring van kennissen om zich heen die zij gaandeweg bleef uitbreiden. Haar salon gold tussen 1870 en 1915 als het belangrijkste trefpunt in Rome, een verplicht adres voor de elite.¹⁴ Toelating tot de kring rondom Ersilia was dan ook uniek en geschiedde op basis van een persoonlijke uitnodig-

ging, dan wel een introductie door een goede bekende. Eenmaal binnen in de salon werden de gasten, voornamelijk mannen, ontvangen in de *sala gialla*. De habitués bezaten een belangrijk privilege: zij mochten plaatsnemen in de *salotto rosso*. De echte intimi, zorgvuldig geselecteerd door de gastvrouw, kenden ook het *sancta sanctorum* van het paleis: de bibliotheek van de gravin. Dat deze door haar, en niet door haar man, werd beheerd, onderscheidde haar van tijdgenoten. Bibliotheken waren door-

Foto van Ersilia Caetani-Lovatelli uit 1860, voorafgaand aan een bal in Palazzo Caetani. Afkomstig uit de Fondazione Camillo Caetani.

gaans het terrein van mannen, waar vrouwen niet binnentraden.¹⁵ De rigide scheiding van sferen tussen man en vrouw was in het negentiende-eeuwse Rome sterk aanwezig, temeer omdat de paus daar een invloedrijke positie had. Op het grensvlak tussen privé en openbaar boden salons aan gastvrouwen echter de mogelijkheid om aan deze indeling te ontsnappen.¹⁶

De ontmoetingen in palazzo Caetani-Lovatelli waren meestal georganiseerd rondom een *pranzo*, het Italiaanse woord dat nu de lunch aanduidt, maar eind negentiende eeuw plaatsvond aan het einde van de middag, zo rond een uur of vijf. Caetani-Lovatelli serveerde een simpel diner, waarbij bovendien geen alcohol werd geschonken. Hiermee benadrukte zij het serieuze karakter dat zij voor ogen had voor haar salon. Tegelijkertijd echter waren er geen voorschriften voor kleding en ontbrak een duidelijke tafelschikking. Zo deden zich komische taferelen voor, bijvoorbeeld wanneer een deftige Franse diplomaat kwam te zitten naast de soms ietwat schunnige Giosuè Carducci, overigens de enige voor wie het verbod op alcohol

niet gold. Het voornaamste was de conversatie, die naar Ersilia's idee altijd levendig, maar ook inhoudelijk diende te zijn. Zij zag in dat dit het beste lukte wanneer gasten van verschillende pluimage elkaar troffen; juist daarom ontving zij conservatieven en progressieven, gelovigen en ongelovigen, politici, kunstenaars, wetenschappers en geestelijken door elkaar.¹⁷ Bovendien begreep zij dat haar eigen visie ondergeschikt diende te zijn aan het belang van de salon. Zo blijkt uit de correspondentie met haar broer Onorato dat zij bang was voor het socialisme en het anarchisme, stromingen die zij bovendien op één lijn stelde en veroordeelde als *spauracchio*, de boeman.¹⁸ Deze mening hield zij echter voor zich tijdens haar ontvangsten, en weerhield haar er niet van omwille van de discussie ook Felice Cavallotti uit te nodigen, de parlementair leider van radicaal links. De diversiteit van de gasten in de salon maakte hem tot een onmisbare schakel voor (inter)nationale culturele en politieke communicatie. Ersilia's privéleven werd daarmee deels openbaar, een gedeelte van de publieke wereld werd privaat.

Waar sprak men over tijdens de bijeenkomsten? Achter de rug van de gastvrouw om werd er natuurlijk geroddeld, ondanks haar streng verbod. Dit gebeurde onder andere toen schrijver Gabriele D'Annunzio weer eens een vurige affaire had, ditmaal met Maria di Gallese, dochter van een beroemde hertog.¹⁹ Kunstenaars als Ernest Hébert, een Fransman die schilderde in romantische stijl, vertelden over hun werk en trachtten zo hun publiek én clientèle te vergroten, soms met succes, want Ersilia gaf Hébert de opdracht een portret te schilderen van haar dochter. De componist Franz Liszt sprak begeistert over het geestelijke leven dat hij in Rome was begonnen, nadat hij niet kon trouwen met zijn grote geliefde, Carolyne Wittgenstein. Hij bracht ook zijn composities mee, die hij speelde op de vleugel in de zaal met intimi. Romanciers, onder wie Anatole France en Émile Zola, spraken over hun boeken, maar deden in de salon tegelijkertijd ook inspiratie op voor nieuw werk: Zola deed in *Les trois villes* uitgebreid verslag van wat hij meemaakte bij Ersilia. Ook de eerder genoemde D'Annunzio liet zich overigens in en door haar salon inspireren, onder meer voor *Il Piacere* en *L'innocente*.²⁰ Carducci, de eerste Italiaan die, in 1906, de Nobelprijs won, nam de traditie van het reciteren over van Michelangelo Caetani en droeg bij diens dochter zijn nieuwste gedichten voor, die hij veelvuldig aan haar opdroeg.

Het gevoeligste gesprekstema was de jonge Italiaanse staat, en alle problemen daaromtrent. Vrijwel alle vaste gasten keken met interesse, en soms met hevige verbazing, naar de politieke gebeurtenissen in Italië. Was dit gebied wel geschikt als eenheidsstaat, of waren de regionale identiteiten toch te sterk aanwezig? Ferdinand Gregorovius, de Duitse historicus en chroniqueur van het middeleeuwse Rome, was een sterk voorstander van de unificatie en ging volop in debat met zijn oude vriend Michelangelo Caetani.²¹ En hoewel Italië nu toch echt een politieke realiteit was, bestond er nog veel >>

twijfel over de invulling van het politieke systeem. Op deze kwestie liet de Franse filosoof Hippolyte Taine zijn licht schijnen. Hij had in zijn land voor opschudding gezorgd door in zijn boek *Les origines de la France contemporaine* (1875-1893) te stellen dat zijn land door de Franse Revolutie ten prooi was gevallen aan een doctrinair liberaal systeem dat niet aansloot bij het nationale karakter. In Ersilia's salon opperde hij vervolgens of Italië geen sterke leider nodig had in plaats van een parlement, een idee dat Ruggero Bonghi inspireerde bij het schrijven van *La decadenza del regime parlamentare* (1884). Bonghi liet zich, zowel in zijn boek als tijdens de conversatie, teleurgesteld uit over het 'derde' Rome, dat niet heroïsch was en sterk, zoals de Republiek in Giuseppe Mazzini had gewild, maar zwak en corrupt en dus eerder Byzantijns dan Romeins.²² Resulteerde dit daadwerkelijk in de omverwerping van het parlementaire stelsel? Uiteindelijk toch niet: de gemoederen liepen hoog op, maar het parlement hield stand.

Niet alleen de politiek geëngageerden in de kring rondom Caetani-Lovatelli, maar ook de volksvertegenwoordigers en de regering zelf dachten na over de problemen. Want iedereen erkende het gebrek aan parlementaire daadkracht, de enorme economische verschillen tussen het Noorden en het Zuiden, de sociale verschillen, maar vooral en mede hierdoor veroorzaakt, het gebrek aan een band tussen de bevolking en de natiestaat. Om het Italië-gevoel te versterken bedachten politici nationale symbolen, feestdagen en vieringen. Het Koninklijk Huis werd zichtbaarder gemaakt, opdat het dienst zou doen als verbindend element. Het geïntroduceerde onderwijsstelsel en de wetenschappelijke instituten dienden de nieuwe nationale 'tradities' van een historisch tintje te voorzien, zodat het Italiaanse volk zou begrijpen erfgenaam te zijn van een groots verleden. Daarin speelde de archeologie een belangrijke rol.

Ersilia en de Romeinse archeologie: de passie voor een politiek instrument

Op 8 november 1870 maakte Alfonso La Marmora, afgevaardigde van Victor Emanuel II, bekend dat de *Commissione di Antichità e Belle Arti* geen enkele autoriteit zou bezitten in het nieuwe Italië. Als wereldlijk leider had de paus middels deze commissie decennialang de archeologische activiteiten in Rome kunnen beheersen. Grootschalige opgravingen van niet-christelijke gebouwen waren daardoor tot dan toe uitgebleven.²³ De archeologie, een wetenschap overigens die in de negentiende eeuw uitgroeide tot een zelfstandige discipline, bezat echter te veel waarde voor de nieuwe machthebbers om deze kerkelijke overheersing ongemoeid te laten. Opgravingen waren immers in staat het grootse Romeinse verleden bloot te leggen, een historie waarvan de nationalistengretig gebruik wilden maken. Zij zagen hun ongedeelde Italië als een logische voortzetting

van het Romeinse Rijk, dat ooit Europa had gedomineerd. Die overheersing én de Italiaanse nationale eenheid waren tot een einde gekomen toen het pauselijke gezag begon te domineren en het 'tweede' Rome ontstond. De archeologie was de wetenschap die het aan het 'derde' Rome, dat van de postunificatie, mogelijk maakte zich te spiegelen aan het 'eerste'.²⁴

Het viel niet mee om geschikte wetenschappers te vinden die zich leenden voor een klus die toch evident in het teken stond van de cultuurpolitiek van de jonge monarchie. Vooraan-

Ook binnen de salon van Ersilia Caetani-Lovatelli was de archeologie bepalend, omdat de kern van haar netwerk werd gevormd door archeologen, filologen en historici. Rosa, Lanciani, de Rossi en Visconti ontmoetten elkaar daar en spraken over het voor en tegen van het gevoerde beleid. Ook buitenlandse wetenschappers en met name Duitsers, onder wie Wolfgang Helbig, Theodor Mommsen en Wilhelm Henzen, waren er te gast. Ook zij werden aangetrokken door de mogelijkheden en het werk in de Eeuwige Stad. Tijdens een van de bijeen-

Portret van Ersilia Caetani-Lovatelli (links) met haar vader Michelangelo (midden) en haar broer Onorato Caetani (rechts). Afkomstig uit de Fondazione Camillo Caetani.

staande archeologen als Ludovico Visconti en Giovanni Battista de Rossi, die beiden verbonden waren geweest aan de Pauselijke Staat, haakten af. Zij wilden hun vroegere werkgever niet voor het hoofd stoten of geloofden niet in de toekomstplannen van de nieuwe orde. De enige die in aanmerking kwam om leiding te geven aan de archeologische projecten was Pietro Rosa. Hij initieerde middels zijn *Commissione archeologica comunale* grootschalige opgravingen op het Forum Romanum en het Forum Traianum, bij de Via Appia en de Via Latina; projecten die de grandeur van het nieuwe Italië onderstreepten.²⁵

Rome moest de vergelijking met moderne Europese hoofdsteden als Parijs, Wenen en Berlijn kunnen doorstaan. De stad onderging in korte tijd een transformatie: de kleine steegjes werden omgebouwd tot brede straten en nieuwe grote, marmeren monumenten dienden de allure van de nieuwe hoofdstad te bevestigen. Daarmee werden twee andere doelen van de regering ook verwezenlijkt. De bouwprojecten zorgden er immers voor dat overal materiaal naar boven kwam dat informatie verschaft over het Romeinse verleden. Bovendien nam de vraag naar en het aanzien van de archeologen daardoor allengs toe. Overal in Italië, maar eerst en vooral in Rome, werden aan de universiteiten vakgroepen archeologie opgericht en ontstonden wetenschappelijke genootschappen, die nu niet meer gelieerd waren aan de Kerk, maar uiteraard het predicaat 'koninklijk' droegen. Zo werd voldaan aan een andere wens binnen de cultuurpolitiek: het creëren van nieuwe instituties die de staat zichtbaarder kon maken voor zijn bevolking.

komsten in 1899 ontspoon zich tussen de afgevaardigden van het Duitse Archeologische Instituut te Rome enerzijds en de aanwezige Italianen anderzijds een discussie over een votief-inscriptie die door Giacomo Boni was opgegraven onder de *Lapis Niger* op het Forum. Dit leidde tot een hevige polemiek, waarbij de Italianen beweerden dat de inscriptie het ultieme bewijs vormde dat Livius gelijk had gehad toen hij het ontstaan van Rome dateerde in de achtste eeuw voor Christus. De Duitse geleerden dachten daar anders over en dateerden het votief jonger, waarmee zij de Italiaanse cultuurnatie een gevoelige klap toebrechten.²⁶ Sommige intimi van Caetani-Lovatelli werden moe van alle consternatie die dit opleverde. Ferdinand Gregorovius, hoewel nog zo'n pleitbezorger van de eenheid, vervloekte in diverse aan Caetani-Lovatelli gerichte brieven de vermenging van politiek, cultuur en wetenschap. Hij hekelde de transformatie van Rome, de troosteloze indruk die de nieuwe bouwwerken en -putten op hem maakten. Een enkele keer liet deze gepassioneerde Romekenner zich ontvallen terug te willen keren naar Duitsland.²⁷ Ook archeoloog Rodolfo Lanciani, hoewel in dienst van het stadsbestuur, jammerde dat het pastorale karakter van Rome verloren ging, een visie die Ersilia overigens zelf onderschreef.

Desondanks lieten veel archeologen en historici de kansen die zij nu zagen voor zichzelf en hun vakgebied niet liggen. Dat gold ook voor de gravin, die zich mede door haar opvoeding en talenstudies had ontwikkeld tot een kenner van de oudheid. Na de dood van haar echtgenoot Giacomo, die haar daartoe had aangespoord, legde zij zich toe op de epigrafie, de

wetenschappelijke bestudering van inscripties op steen of ander hard materiaal. Ersilia was altijd bescheiden over haar kennis en kunde. Pas na fors aandringen, onder meer door de Rossi, publiceerde zij haar eerste artikelen over de Romeinse circusspelen. Daarna volgden ook een reeks boeken, waaronder haar beroemdste werk *Thanatos* (1887), over de wijze waarop in de antieke wereld werd omgegaan met de dood. Rond 1900 voelde Ersilia de behoefte aan een vaste plek waar zij haar onderzoek kon presenteren. Die vond zij in de *Fanfulla della Dome-*

Portret van Ersilia Caetani-Lovatelli door een onbekende schilder. Ongedateerd. Afkomstig uit de Fondazione Camillo Caetani, Rome.

nica en vooral de *Nuova Antologia*. Met de overgang van vakbladen naar populairwetenschappelijke tijdschriften veranderde ook haar taalgebruik: haar werk bevatte nu minder specifieke terminologie. Bovendien werden de thema's allengs 'populairder', blijkens *Passeggiate nella Roma antica* (1910), een soort reisgids door het klassieke Rome.

Met haar werk oogste Caetani-Lovatelli veel lof. Op voordracht van Henzen en Mommsen trad zij al in 1864 toe tot het *Istituto di corrispondenza archeologica di Roma* en het *Deutsches Archäologisches Institut*, waar haar vader ooit de vergaderingen had voorgezeten.²⁸ Diverse onderscheidingen volgden, waaronder een eredoctoraat aan de universiteit van Halle. Op 15 maart 1879 werd zij als eerste en enige vrouw benoemd tot erelid van de *Reale Accademia Nazionale dei Lincei*. Dit markeert haar positie als *Grande Dame* van de archeologie; Gregorovius noemde haar in zijn dagboek zelfs '*la più dotta fra le donne di Rome e fors'anche d'Italia*' ('de geleerdste vrouw in Rome en wellicht zelfs in Italië', FM).²⁹ Wilhelm Henzen begroette Caetani op zijn beurt als enige zuster in

het broederleger van Romeinse archeologen.³⁰

Henzen's uitspraak laat zien dat vrouwen traditioneel een uiterst marginale rol speelden in de wetenschap, wat in Italië werd versterkt door de invloed van de Kerk op het maatschappelijke leven en de scheiding tussen de twee seksen die dit tot gevolg had. Participeren in de wereld van het onderzoek bracht vaak de verplichting met zich mee de openbare ruimte te betreden, wat voor vrouwen lastig was. Er waren overigens vakgebieden waarbij dit anders lag. De talen konden bijvoorbeeld worden bestudeerd vanuit de eigen studeerkamer. De archeologie was echter een vakgebied dat zijn beoefenaar naar buiten lokte. Tijdens de kindertijd van het vakgebied, aan het begin van de negentiende eeuw, namen vrouwen nog deel aan opgravingen. Zo participeerde Teresa de Rossi, Caetani's grootmoeder van vaders kant, al in 1839 in de blootlegging van de necropolis van Monteroni. In de loop van de negentiende eeuw werden de mogelijkheden van vrouwen binnen de archeologische wetenschap echter sterker bepaald door de professionalisering ervan en de burgerlijke scheiding van de seksen. Opgraven werd steeds meer een mannenaangelegenheid, terwijl vrouwen zich noodgedwongen beperkten tot het publiceren van boeken en artikelen. Dat Ersilia daarnaast deelnam aan congressen en lid was van prestigieuze academies was een unicum. Toch nam het aandeel van vrouwen binnen de archeologische wetenschap in de loop van de negentiende eeuw toe, onder invloed van een specifiek onderdeel van de Italiaanse cultuurpolitiek dat mede werd toegewezen aan vrouwen.

Schrijvende Italiaanse vrouwen en de nationale geschiedenis

De aandacht die tijdens, maar vooral net na het *Risorgimento* werd geschonken aan het nationale verleden, confronteerde de politieke en intellectuele elite met de vraag wie aan deze geschiedschrijving vorm kon geven. In het nieuwe Italië domineerden mannen de publieke en daarmee ook de wetenschappelijke ruimte. De taak van vrouwen bestond vooral uit het voort-

brenge en opvoeden van de toekomstige Italiaanse burgers. Toch kregen ook vrouwen kans om boeken te publiceren, juist over de Italiaanse historie. De morele en pedagogische taken die zij reeds vervulden maakten hen ook geschikt om boeken te schrijven waarin de noodzakelijke verbintenis werd gelegd tussen het nationale verleden en heden.³¹ Zo werden er boeken uitgegeven waarin de schrijfster vanuit haar eigen ervaring met het *Risorgimento* de bevolking aanspoorde zich te gedragen als 'echte' Italianen. De essentie van het Italiaanzijn werd vanzelfsprekend gevonden in het Romeinse verleden, waardoor het aantal boeken daarover exponentieel toenam.³² Ersilia's werk nam daarbinnen een bepalende plaats in.

De Italiaanse boekenmarkt vercommercialiseerde in de negentiende eeuw bovendien. Het aantal lezers nam toe, doordat een groter deel van de bevolking het lezen machtig was. Vanaf dan lazten de arbeiders- en middenklasse, maar vooral ook de vrouwen. Zij creëerden niet alleen een enorme vraag naar boeken – er ontstond zelfs een genre van 'vrouwenboeken' – maar ook naar schrijvende seksegenoten. Deze dames, geboren tussen 1840 en 1860 en vaak ongehuwd of net als Ersilia weduwe, zagen schrijven niet meer als een tijdverdrijf, maar als een serieus beroep, met professionele contracten. Velen van hen gingen werken voor de '*revues d'opinion*', die het midden hielden tussen wetenschappelijke bladen en populaire tijdschriften. In Italië speelde vooral de in 1866 opgerichte *Nuova Antologia* een fundamentele rol, omdat dit blad aan een groot aantal intelligente vrouwen de kans bood een artikel te publiceren. Caetani-Lovatelli was een van hen; zij was auteur van 42 artikelen. En zo benutte ook zij deze mogelijkheid, die zich eind negentiende eeuw voordeed voor vrouwen, om toe te treden tot de publieke ruimte.

Ersilia Caetani-Lovatelli in retrospectief

Werd Ersilia Caetani-Lovatelli daarmee een van de voorvechters van het feminisme in Italië? In elk geval trad zij toe tot een vereniging

De foto toont de opgravingen rondom de Fori Imperiali in Rome, rond 1900. Zichtbaar is de ingrijpende wijze waarop het verleden in deze periode bloot werd gelegd.

van Italiaanse vrouwen, die zich onder leiding van koningin Margherita bezighield met liefdadigheid, maar zich ook inzette voor gelijke kansen voor vrouwen.³³ Zo werden er tweeweekelijkse lezingen georganiseerd over de mogelijkheden van vrouwen binnen het onderwijs, de zorg en de politiek. Maar net als haar vader was Ersilia gematigd progressief; het geloof in een revolutie was haar, ook op het gebied van vrouwenemancipatie, vreemd. Zij meende dat de samenleving alleen langzaam en van binnenuit

De afbeelding toont een bezoek van een groep archeologen aan Ostia, waar rond 1870 talloze opgravingen werden ondernomen. Vermoedelijk is de vrouw in het wit Ersilia Caetani-Lovatelli. Afkomstig uit de Collezione Roberto Gruppo.

kon worden veranderd, bijvoorbeeld in de vorm van scholing en wetgeving, in plaats van met harde hand en van bovenaf.

In dit artikel is gebleken dat de gravin in haar leven en werk telkens de mogelijkheden die zij kreeg aangreep om invloed uit te oefenen. In haar salon bracht zij vrijwel de gehele (inter)nationale intellectuele elite samen, waarmee zij fungeerde als wezenlijke schakel in de politieke en culturele communicatie. Bij en door haar werden ontmoetingen gearrangeerd en aanbevelingen gedaan. Bovendien werd er gesproken over de positie waarin Italië zich na de eenwording bevond. Ideeën over hoe het land ook een cultuurnatie kon worden, een van de grootste dilemma's binnen het jonge koninkrijk, werden uitgewisseld. Tegelijkertijd waren de bijeenkomsten in het paleis van Caetani-Lovatelli ook onderdeel van de cultuurpolitiek die door de regering werd gevoerd. De archeologie, de wetenschap die de band tussen volk en staat moest bestendigen, vormde immers ook de verbindende kern van Ersilia's netwerk. Bovendien publiceerde zij zelf ook over de Romeinse historie, waarmee zij actief bijdroeg aan de legitimering die de machthebbers in dat verleden zochten.

Binnen de verschillende gebieden waarop zij actief was, oefende Ersilia macht uit. Daarbij bleef zij echter telkens binnen de grenzen die aan vrouwen, en haarzelf in het bijzonder, werden toegewezen. Salons vormden immers al sinds de zestiende eeuw een van de weinige mogelijkheden die vrouwen kregen om toe te treden tot het publieke domein, hoewel binnen

de beschermende muren van hun eigen huis. Dat Ersilia binnen de privésfeer bovendien intensief onderwijs genoot was, hoe uitzonderlijk ook voor die tijd, afhankelijk van de steun die zij daarvoor kreeg van haar vader, die zijn patriarchale gezag toch sterk doorvoerde. En laten we, tenslotte, ook niet vergeten dat haar publicaties omtrent de archeologie precies aansloten bij de taak die door de politieke elite werd toebedeeld aan vrouwen. Als morele hoedsters van de samenleving werden zij als geen ander

in staat geacht en gesteld om het volk te onderwijzen in het grootse vaderlandse verleden en de implicaties daarvan op het heden. Ersilia Caetani-Lovatelli volgde daarmee de genderconventies van haar tijd, maar zette deze tevens handig in om na het einde van het *Risorgimento* toch nog invloed uit te oefenen, binnen en op de Italiaanse cultuurpolitiek. ///

Floris Meens (1985) is docent Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn specialisme is de Europese cultuur in het fin de siècle en de rol van salons daarbinnen. Momenteel schrijft hij een proefschrift over de cultuurparticipatie van Michelangelo Caetani en Ersilia Caetani-Lovatelli. Radboud Universiteit Nijmegen, Afdeling Geschiedenis, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen. Contact: F.Meens@let.ru.nl.

Noten:

- ¹ Het Congres van Wenen werd na de val van Napoleon gehouden door de overwinnende mogendheden Pruisen, Oostenrijk, Rusland en het Verenigd Koninkrijk met als doel de staatkundige herordening en institutionele reconstructie van Europa.
- ² J. Davis, *Italy in the Nineteenth Century*. Oxford, 2000, pp. 161 e.v.
- ³ A. Körner, *Politics of Culture in Liberal Italy*. New York, 2009, gaat uitgebreid in op de creatie van de Italiaanse cultuurnatie.
- ⁴ M. Betri en E. Brambilla (ed.), *Salotti e ruolo femminile in Italia tra fine Seicento e primo Novecento*. Venetiè, 2004.
- ⁵ F. Bartoccini (ed.), *Lettere di Michelangelo Caetani duca di Sermoneta: cultura e politica nella Roma di Pio IX*. Rome, 1974, pp. 7-22.
- ⁶ L. Fiorani, *Alcuni ricordi di Michelangelo Caetani duca di Sermoneta. Raccolti dalla sua vedova (1804-1862) e pubblicati per suo centenario*. Rome, 2005, pp. 10-30.
- ⁷ F. Bartoccini, *Lettere...*, o.c., pp. 20-30.
- ⁸ G. Rizzo, 'Ersilia Caetani-Lovatelli', in: *Rendiconti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*. Rome, 1926, pp. 246-267.
- ⁹ M. Casalena, *Scritti storici di donne Italiane. Bibliografia 1800-1945*. Florence, 2003; vooraf 'La scuola e le donne', pp. XXVII-XXXII.
- ¹⁰ L. Fiorani, *Alcuni Ricordi...*, o.c., pp. 10-30.
- ¹¹ F. Bartoccini, *Lettere...*, o.c., pp. 7-31.
- ¹² O.a. M. Betri en F. Brambilla, *Salotti...*, o.c., en met name het deel over het Settecento.
- ¹³ M. Betri en F. Brambilla, *Salotti...*, o.c., pp. 285-310.
- ¹⁴ L. Nicotra, *Archeologia al femminile*. Rome, 2004, pp. 29-43.
- ¹⁵ G. Rizzo, 'Ersilia Caetani-Lovatelli...', o.c., p. 250.
- ¹⁶ O.a. R. Simanowski, 'Einleitung. Der salon als dreifache Vermittlungsinstanz', in: R. Simanowski e.a. (ed.), *Europa ein Salon? Beiträge zur Internationalität des literarischen Salons*. Göttingen, 1999, pp. 8-40.
- ¹⁷ G. Marchetti Ferrante, 'Ersilia Caetani-Lovatelli e il suo tempo', in: *Nuova Antologia di lettere, arti e scienze*, Firenze, 1926, pp. 220-230, p. 229.
- ¹⁸ Brief van Ersilia Caetani-Lovatelli aan Onorato Caetani, Rome, 17 april 1898, in: Biblioteca dell'Accademia nazionale dei Lincei e Corsiniana, Archivio Leone Caetani, Ersilia Caetani Lovatelli, cart. 482 (1).
- ¹⁹ E. Tea, *Giacomo Boni nella vita del suo tempo, vol. II*. Milaan, 1932, p. 42.
- ²⁰ P. Rietbergen, *De retoriek van de Eeuwige Stad. Rome gelezen*. Nijmegen, 2003, p. 91.
- ²¹ Zo blijkt uit de correspondentie die Gregorovius onderhield met de gravin en die deels is uitgegeven: S. Münz, *Ferdinand Gregorovius und seine Briefe an Gräfin Ersilia Caetani-Lovatelli*. Berlijn, 1896.
- ²² J. Davis, *Italy...*, o.c., pp. 164-167.
- ²³ M. Barbanera, *L'archeologia degli Italiani*. Rome, 1998, pp. 3-33.
- ²⁴ P. Rietbergen, *Rome gelezen...*, o.c., pp. 52-55.
- ²⁵ M. Barbanera, *L'archeologia...*, o.c., pp. 32-38.
- ²⁶ P. Rietbergen, *Rome gelezen...*, o.c., p. 53.
- ²⁷ S. Münz, *Ferdinand Gregorovius...*, o.c., pp. 3-15.
- ²⁸ C. Snouck Hurgronje, 'Ignazio Guidi. 31 juli 1844-18 april 1935', in: *De Gids*, IC, 1935, pp. 59-74, p. 64.
- ²⁹ F. Gregorovius, *Diari Romani*. Milaan, 1895, p. 48.
- ³⁰ G. Rizzo, *Ersilia Caetani-Lovatelli. Appendice*. Rome, 1926, pp. 1-54, citaat p. 41; brief van Henzen aan de Rossi, Rome, 13 december 1878.
- ³¹ I. Porciani, 'Les historiennes et le Risorgimento', in: *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée*, 112 (2000), pp. 317-357. Een nadere uitwerking van deze these is te vinden in: M. Vignuzzi, 'Towards a New Professionalism: Women and *Revue d'Opinion* in Italy and France at the Turn of the 19th Century', in: B. Waaldijk (ed.), *Professions and Social Identities. New European Historical Research on Work, Gender and Society*. Pisa, 2006, pp. 153-170.
- ³² M. Vignuzzi, *La partecipazione femminile al giornalismo politico-letterario. Italia e Francia tra Otto e Novecento*. Bologna, 2008, pp. 93 e.v.
- ³³ Zo blijkt uit een krantenverslag in *The South Jersey Republican*, vol. 29, 25 april 1891.

Spartaanse vrouwen: mythevorming en uiteenlopende interpretaties

Reeds in de oudheid was Sparta een geliefkoosd onderwerp van opmerkelijke en exotische verhalen. Dit kan gekaderd worden vanuit de concurrentie die deze Laconische¹ stad voornamelijk van Athene ondervond en de conflicten die hieruit voortvloeiden. Atheners wilden zich bijgevolg onderscheiden van de Spartanen, wat ze onder meer deden door hun vijanden als excentriekelingen af te schilderen. Hierbij werd fantasie zelden geschuwd. Bovendien is het bronnenmateriaal uitsluitend geschreven door mannen, die een eenzijdig mannelijk beeld van de Spartaanse vrouwen ophingen. Aangezien vrouwen geen tegenstem konden laten horen, kregen overdrijvingen en mythevorming vrij spel bij de antieke auteurs.² Zo zouden volgens Aristoteles de vrouwen de plak hebben gevoerd in het oude Sparta, omdat de mannen vaak op militaire campagne en dus ver van huis waren.³ In de twintigste eeuw wekte dat soort beweringen de interesse van de voorvechtsters van het feminisme, die in het antieke Sparta de ultieme vorm van vrouwenemancipatie verwezenlijkt zagen. Vrouwen werden daar immers met evenveel respect als mannen behandeld.

/ Korneel Van Lommel /

Tot op heden blijft Sparta gehuld in een waas van mysterie, temeer omdat de Spartanen nooit zelf aan geschiedschrijving hebben gedaan. Bovendien schonken de antieke auteurs zelden aandacht aan vrouwen, met als gevolg dat de moderne onderzoeker informatie moet putten uit korte vermeldingen die her en der verspreid staan. Op basis van die fragmenten wordt in deze bijdrage getracht om enkele mythes te ontkrachten en een alternatieve hypothese op te stellen.⁴

Vrijgevochten vrouwen

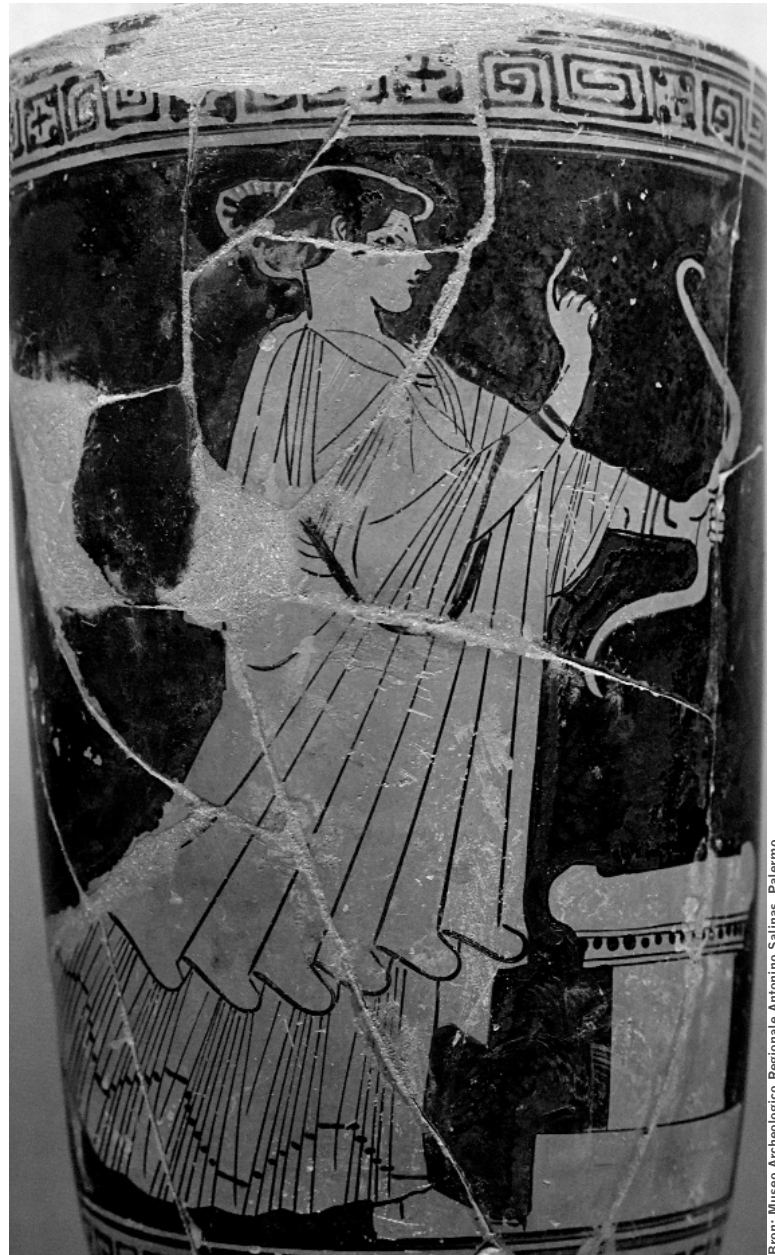
Het obscure feitenmateriaal over Sparta leent zich tot heel uiteenlopende interpretaties. Het schilderij van Edgar Degas, getiteld *Petites filles spartiates provoquant des garçons* (ca. 1860), is daar een eerste voorbeeld van. Het schilderij toont twee groepen Spartaanse adolescenten. Links staan vier meisjes die de jongens rechts uitdagen voor een loopwedstrijd. In haar analyse uit 1988 plaatste de feministe en kunsthistorica Norma Broude het schilderij van Degas tegen de achtergrond van de opkomende strijd voor gelijke rechten voor vrouwen in Frankrijk tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Degas zou het klassieke Sparta als vergelijkingspunt voor de toenmalige vrouwenbeweging hebben gehanteerd. De Spartaanse meisjes vertegenwoordigen de zich emanciperende Franse vrouwen die de traditionele mannelijke samenleving tartten. Daarom valt er op het gelaat van de jongens angst af te lezen. Die angst zou immers de perceptie van

Artemis, godin van de jacht, met pijl en boog. Grieks aardewerk (ca. 475 v.Chr.) uit Sicilië.

de mannelijke maatschappij over de groeiende vrouwenbeweging in het toenmalige Frankrijk reflecteren.⁵

In de tweede helft van de twintigste eeuw nam het verhaal over de Spartaanse vrouwen in de vrouwenbewegingen een opmerkelijke vorm aan. Als auteur en inspiratiebron voor de tweede feministische golf schreef Simone de Beauvoir (1908-1986) een werk over de economische rol van vrouwen. Daarin had ze een utopische visie voor ogen wanneer ze sprak over Sparta als enige stad waar vrouwen gelijk

werden behandeld als mannen, waar ze dezelfde opvoeding genoten en waar vrouwen bijna volledig vrij waren.⁶ De kunsthistoricus Charles Seltman (1886-1957) nam dat gedachtegoed over en werkte het verder uit. Zo schreef hij het volgende: "Het moet inderdaad voor hun vrolijkere en ondernemender vrouwvolk gemakkelijk zijn geweest, zulke eenvoudige zielen als Spartaanse krijgslieden naar hun hand te zetten". Met een nostalgische blik keek hij terug op Sparta: "Maar het moet nog bewezen worden, dat ooit in de geschiedenis vrouwen een zo >>

Bron: Museo Archeologico Regionale Antonino Salinas, Palermo

harmonisch leven hebben geleid als de vrouwen van het oude Sparta".⁷ Het antieke Sparta werd duidelijk als model en na te volgen voorbeeld naar voren geschoven. Wat vroeger was, is nu ook mogelijk.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw echter ontrukte Pomeroy de antieke vrouw van die ongefundeerde verhalen en zette hen op de agenda van het wetenschappelijk onderzoek met haar studie naar vrouwen in de oudheid. In 2002 waagde de Amerikaanse historica zich vervolgens aan de eerste monografie over Spartaanse vrouwen.⁸ Ondanks haar kundige poging kreeg Pomeroy het verwijt van Powell en Hodkinson, beiden autoriteiten in het onderzoek naar het klassieke Sparta, dat ze een te idealistisch en irreëel beeld van de Spartaanse maatschappij had geschetst. Daarbij zou ze zich te veel hebben laten leiden door haar feministische overtuiging.⁹ Pomeroy suggereerde onder andere dat meisjes een betere culturele vorming kregen dan jongens, die zich hoofdzakelijk bezighielden met hun militaire training. Op die manier leek er een tweedeling te ontstaan van geletterde en geschoolde meisjes tegenover de jongens met enkel brute kracht. Verder was de Spartaanse vrouw de baas in huis, onder meer omdat de mannen vaak op militaire campagne waren. Daardoor zou er in de private levenssfeer een soort van vrouwsamenleving zijn ontstaan waarop de gehele staat gegrondvest was. Daarnaast werden Spartaanse vrouwen aangemoedigd om in het publieke leven op te treden. Ze hielden toespraken waarbij ze dappere soldaten prezen en angsthazen bespotten. Moeders moedigden ook hun eigen zonen aan om heldhaftig te strijden. Ze hadden immers liever dat hun zoon tot de dood vocht dan dat hij als een lafaard wegliep. Op die manier leverden vrouwen een actieve bijdrage aan de Spartaanse martiale ideologie. Tot slot waren vrouwen ook op de hoogte van publieke aangelegenheden.¹⁰ Dit alles was zeer ongebruikelijk in de rest van de antieke samenleving, waar vrouwen liefst zoveel mogelijk binnenshuis van de buitenwereld werden afgeschermd.

Pomeroy's argumentatie is zeer vatbaar voor kritiek. In haar ogen waren vrouwen uit Sparta zelfbewust en bijna volledig geëmancipeerd. De Spartaanse samenleving werd daarbij allesbehalve als patriarchaal voorgesteld. Een treffend voorbeeld is haar beschrijving van Kyniska, dochter van koning Archidamos II en zus van twee latere koningen, Agis II en Agesilaos. Zij was de eerste vrouw van wie haar paarden een overwinning behaalden op de Olympische Spelen. Hoewel ze zelf de wagen niet bestuurde, financierde ze wel de paarden, de kar en de jockey. Pomeroy stelde haar voor als een vrijgevochten en onafhankelijke vrouw, die een sportieve carrière verkoos boven de traditionele rol van moeder en echtgenote.¹¹ Eén markant detail vergat ze echter te vermelden, namelijk dat alles wat Kyniska deed, in opdracht van haar broer Agesilaos was; ze voerde dus uit wat een man van haar verlangde.¹² Niettegenstaande is het Pomeroy's grote verdienste dat ze een enorm aantal historische bronnen verzamelde

en de Spartaanse vrouwen aan een wetenschappelijke studie onderwierp.

Vrouwelijke krijgers?

Een van de opmerkelijke aspecten in de Spartaanse opvoeding is dat de staat naast een intensief paramilitair programma voor de jongens ook een strak fysiek trainingsschema voor de meisjes organiseerde. De Spartaanse staat hechtte immers veel aandacht aan de gezondheid van de meisjes opdat ze later sterke krachtige soldaten zouden voortbrengen.¹³ Over de invulling van deze training zijn de antieke auteurs het echter niet eens. De vroegste vermelding vinden we bij Xenophon, die hardlopen en 'krachtmetingen' opsomde. Onder dat laatste moeten we volgens Euripides het worstelen verstaan.¹⁴ Ploutarchos en Propertius, beiden uit de Romeinse tijd, voegden daar nog de disciplines speer- en discuswerpen aan toe.¹⁵ Meer nog, Propertius schreef ook de disciplines pankration, boksen, jagen, paardrijden en oorlog voeren toe aan het vrouwelijke trainingsschema.

Behalve Pomeroy heeft het moderne onderzoek weinig aandacht voor de concrete invulling van de fysieke training voor vrouwen bij de antieke auteurs en de tegenstrijdigheden daarbinnen. Pomeroy zelf suggereerde op basis van de overlevering van Ploutarchos en Propertius dat vrouwen deelnamen aan de jacht, omdat ze disciplines als hardlopen en speerwerpen zouden beoefenen. Ze verwees daarenboven naar een fragment uit Xenophon dat een mythe verhaalde waarin de godin Artemis het jachttalent aan de vrouwen Atalanta en Procris schonk.¹⁶ Die argumentatie is vrij zwak, aangezien mythen vrijwel nooit een weerspiegeling van de werkelijkheid zijn. Bovendien waren de twee vrouwen niet van Spartaanse afkomst.

De vraag dringt zich op in hoeverre het, afgaand op de geschriften van andere antieke auteurs, geloofwaardig is dat de disciplines die Ploutarchos en Propertius opsomden ook door vrouwen werden beoefend. Dit impliceert dat we een verklaring moeten vinden voor het feit dat enkel Ploutarchos en Propertius die sporttakken aan het vrouwelijke trainingsschema toeschreven. De vermeende gelijkheid tussen Amazonen en Spartaanse vrouwen in de antieke literatuur vormt de sleutel hiertoe.¹⁷ De Amazonen waren een mythisch volk van vrouwelijke krijgers dat meestal wordt gesitueerd in de tijd vóór en tijdens de Trojaanse oorlog, aan de rand van de bekende wereld. Desondanks was er ook sprake van een ontmoeting met Alexander de Grote. De fantasierijke dichter Propertius, die zich vaak liet meeslepen door zijn verbeelding, is de enige die een rechtstreekse vergelijking maakte tussen de Amazonen en Spartaanse vrouwen, terwijl er bij andere auteurs enkel niet rechtstreekse verwijzingen aanwezig zijn. Dat laatste is eenvoudig te verklaren, aangezien de Amazonen een populair thema was dat regelmatig in de Grieks-Romeinse kunst en literatuur opdook. Deze allusies en vergelijkingen vertellen meer over de auteur zelf dan over de Spartaanse vrouwen. Een maatschappij geregeerd door vrouwen

moet immers een verschrikking zijn geweest voor de Grieken en Romeinen, die hun vrouwen wettelijk verboden om deel te nemen aan het politieke leven.¹⁸ Door het contrast te benadrukken met de eigen patriarchale samenleving legitimeerden ze hun eigen staatsvorm en superioriteit. En, zeker in het geval van de Atheners, schilderden ze tegelijkertijd de Spartaanse vijand af als verderfelijk.¹⁹

De klassieke auteurs vermeldden een aantal gelijkenissen tussen de Amazonen en de Spartaanse vrouwen. Zowel Aristoteles als Ploutarchos maakten toespelingen op een heerschappij van de Spartaanse vrouwen die sterk doet denken aan de matriarchale samenleving van de Amazonen.²⁰ Voorts leefden mannen en vrouwen volgens Ploutarchos in beide samenlevingen grotendeels gescheiden, hoewel ze bij uitzondering samenkwamen om kinderen te maken.²¹ Ten derde vermeldden Cicero en Propertius dat Spartaanse meisjes een paramilitaire opleiding doorliepen waardoor ze, net zoals de Amazonen, thuis zouden zijn geweest in de krijgstechnieken.²² Tot slot was de speer een van de favoriete wapens van de Amazonen. De vergelijking met de Amazonen was zo'n krachtig literair thema geworden dat door de tijd heen de grens tussen fictie en realiteit steeds vager werd. De toespelingen op de Amazonen ten tijde van het klassieke Sparta vormden als het ware een voorbode op de uiteindelijke gelijkstelling tussen Spartaanse vrouwen en Amazonen in de Romeinse tijd. Toch was er een zekere evolutie in de denkbeelden daaromtrent in het klassieke Griekenland en de opvattingen die latere auteurs huldigden.

De Spartaanse vrouwen waren heuse krijgers in de geschriften van Ploutarchos die in de eerste eeuw na Christus schreef over het klassieke Sparta van de zesde tot de vierde eeuw voor Christus. Hij stelde dat de Spartaanse vrouwen een paramilitaire opleiding kregen om, in laatste instantie, zichzelf, hun kinderen en het vaderland te kunnen verdedigen. Dat blijkt echter niet het geval te zijn als we er de Griekse auteurs op naslaan.²³ Plato stelde dat Spartaanse vrouwen niet in staat waren een speer of andere projectielen te hanteren, omdat ze hier niet in geoefend waren.²⁴ Voorts zijn Aristoteles en Xenophon het met Plato eens dat deze vrouwen geen weerstand konden bieden tegen de vijand en bovendien voor nog meer paniek zorgden als ze in gevaar verkeerden, zoals bleek tijdens de Thebaanse invasie in 369 voor Christus. Bij het horen van de strijdkreten en het vuur van de vijand waren ze volledig buiten zinnen, omdat ze nog nooit een vijand hadden gezien.²⁵ Desondanks is er wel melding van Spartaanse vrouwen die in 195 voor Christus de Romeinse vijand met dakpannen bekogelden, waardoor de Romeinen zich uit de smallere straten moesten terugtrekken.

Uit het bovenstaande kunnen we concluderen dat de Spartaanse vrouw als krijger veeleer een beeld was dat, geconstrueerd door overdrijvingen en stereotypen, in de Romeinse tijd wijdverspreid was. Daarnaast pleit het bronnenmateriaal tegen Pomeroy's suggestie van ja-

Twee wagenmenners in volle actie. Prinses Kyniska was eigenares van zo'n vierspan en won tweemaal de Olympische Spelen. Grieks aardewerk ca. 510 v.Chr. vervaardigd.

gende vrouwen. Zoals gezegd poneerde Plato immers dat vrouwen uit Sparta geen speren konden gebruiken en vermeldde de geschriften van Aristoteles en Xenophon bovendien dat de Spartaanse vrouwen geen krijgers waren zoals de Amazonen. Hieruit kunnen we besluiten dat het trainingsschema voor Spartaanse meisjes dus enkel bestond uit hardlopen en worstelen, met als doel sterke en gezonde zonen - lees soldaten - voort te brengen. Op die manier droegen de Spartaanse vrouwen alsnog bij aan het Spartaanse militaire apparaat.

Keuring van baby's

Een ander opmerkelijk aspect van deze gemeenschap is te situeren net na de geboorte van jonge Spartanen. Ploutarchos is de enige die melding maakte van een Raad van Ouderen die besliste over leven en dood van de nieuwgeborenen nadat de vader het kind naar de vergaderplaats Lesche had gebracht.²⁶ Indien het kind werd goedgekeurd, dan mocht de vader het opvoeden. Oordeelde de raad echter dat het kind ongezond of misvormd was, dan wachtte dat het noodlot als vondeling in de Apothetaekloof bij de berg Taygetos, waar het verboden was om het kind te redden. Het is zeker dat de mannelijke zuigelingen deze keuring hebben ondergaan, maar over de rol van de meisjes is het moderne onderzoek niet eenvormig.

Pomeroy beargumenteerde dat enkel jongens naar de Raad van Ouderen werden gebracht, omdat er bij Ploutarchos in dezelfde passage sprake is van de toewijzing van een *kleros*. Dat laatste is een stuk land dat enkel aan jongens kon toebehoren. Voorts redeneerde Pomeroy dat het aantal Spartiaten, en dus soldaten, afhankelijk was van het aantal moeders. Gezien men vreesde voor een tekort aan moeders, kon de staat het zich immers niet veroorloven om meisjes te keuren. De bewijzen die de these onderbouwen dat ook meisjes werden gekeurd, zijn echter overtuigender. Ten eerste gebruikte Ploutarchos onzijdige Griekse woorden als hij aan de verlaten kinderen refereerde. Dit kan erop wijzen dat hij het zowel over jongens als meisjes had.²⁷ Bijkomende argumenten onderbouwen die stelling. Zo maakte Ploutarchos in zijn uiteenzetting geen systematisch onderscheid tussen jongens en meisjes, waardoor de passage over de *kleros* niet noodzakelijk verband houdt met de pasgeborenen die naar de Raad van Ouderen werden gebracht. Bovendien rechtvaardigde Ploutarchos de keuring van kinderen door ze te vergelijken met het fokken van dieren. Daarbij waren zowel mannetjes als vrouwtjes onderhevig aan een strenge selectie.²⁸ In feite bleek het doden van misvormde baby's een daad van genade te zijn. Ook in de rest van de Grieks-Romeinse wereld

was het gebruikelijk om kinderen te vondeling te leggen, al was dat weliswaar een beslissing van de ouders zelf. Zo praatte de Romein Seneca het principe van de kinderselectie goed door het groepsbelang voorop te stellen.²⁹ Ten slotte had het volgens de logica van de Spartaanse ideologie geen zin om ongezonde of misvormde meisjes op te voeden, aangezien zij later toch geen gezonde moeders werden die op hun beurt sterke soldaten zouden voortbrengen. Op dat vlak was de Spartaanse samenleving hard en zakelijk; ze verkoos de monden van nutteloze jongens en meisjes niet te voeden. De keuring van kinderen door een Raad van Ouderen was echter waarschijnlijk niet meer in zwang tijdens de klassieke tijd³⁰. Dat verklaart meteen waarom er geen andere getuigen zijn dan Ploutarchos, die dankzij een uitgebreid bronnenonderzoek dat archaische gebruik op het spoor was gekomen. Mogelijk heeft Plato inspiratie gehaald bij het oude Sparta om de praktijk van kinderselectie in het ontwerp van zijn ideale staat op te nemen.³¹ Ook daar waren zowel jongens als meisjes aan een keuring onderhevig.

Vrouwenuitwisseling

Niet enkel de gezondheid maar ook het aantal kinderen was een belangrijke zorg voor de Spartaanse overheid. Een grote soldatenpopulatie was immers essentieel om opstanden van >>

de vele heloten³² de kop in te drukken.³³ De staat voorzag daarom in allerlei voordelen voor kroostrijke gezinnen. Een vader van drie zonen werd beloofd met een vrijstelling van de legerdienst. Had hij echter vijf zonen, dan werd hij verlost van enkele zware financiële lasten. Zo was hij ontheven van alle liturgieën³⁴ en mocht hij tevens zijn dochters zonder bruidsschat uit-huwelijken.³⁵ Daar dient men echter een kanttekening bij te maken. Vanwege de grote kindersterfte in de oudheid haalden pasgeborenen vaak hun eerste levensjaar niet. Vijf zonen opvoeden was dus niet erg vanzelfsprekend.

Naast deze beloningen stond de Spartaanse wet de meer haalbare maar vooral opmerkelijke praktijk van vrouwenuitwisseling toe.³⁶ Als een man genoeg kinderen bij zijn eigen vrouw had, kon hij haar enerzijds uitlenen aan andere mannen. Anderzijds kon een ouderling bij wie de viriliteit was afgenomen een jongere man uitnodigen om zijn vrouw zwanger te maken. Het is interessant om te onderzoeken in hoeverre de vrouw in kwestie hier zeggenschap in had. Fragmenten van concrete gesprekken of anekdotes over zulke afspraken zijn jammer genoeg niet geregistreerd, waardoor we het met algemene beschrijvingen van buitenstaanders moeten stellen. Volgens Xenophon en Ploutarchos lag het initiatief volledig bij de mannen, die het onderling op een akkoordje gooiden. Toch verdedigden de moderne onderzoekers Kunstler en Pomeroy de actieve rol van de vrouw. Zij geloofden immers niet dat de Spartaanse vrouwen zich lieten gebruiken als een productiefabriek voor kinderen, maar dat ze integendeel uit eigen initiatief voor het plezier vreemdgingen. Bovendien konden vrouwen op die manier meerdere huishoudens financieel beheren, waardoor hun macht uitbreidde.³⁷ Veel accurater is wellicht de genuanceerde visie van de Britse historicus Stephen Hodkinson.³⁸ Deze wijst op de verschillende denkka- ders van de klassieke en de moderne auteurs.

De klassieke redeneerden vanuit een strikt patriarchaal denksysteem, terwijl Kunstler en Pomeroy dan weer te ver gingen in de vrijheid die Spartaanse vrouwen genoten zouden hebben. Aan de ene kant lag het initiatief inderdaad bij mannen die via een rationele beslissing de familiebanden wilden versterken. Zoals de antieke auteurs aangaven ontstond er immers een concentratie van bezit door een vrouw te delen en vervolgens de kinderen van de beide mannen met elkaar te laten huwen. Dit gebruik had aan de andere kant ontegensprekelijk voordelen voor vrouwen. Aangezien zij op die manier wel degelijk controle over meerdere huishoudens kregen, werden zij zo per slot van rekening kapitaalcrachtiger. In tegenstelling tot Athene hadden vrouwen in Sparta immers het recht om eigendom te bezitten. In welke mate zij mochten beschikken over hun bezittingen, is echter niet duidelijk.³⁹ Wel had de Spartaanse vrouw een belangrijke financiële verantwoordelijkheid in het huishouden. Met een echtgenoot die vaak van huis was, zorgde de vrouw ervoor dat haar man zijn bijdrage kon leveren voor de gemeenschappelijke maaltijden. Om zijn burger-

Bron: Archaeological Museum of Sparta, Sparta

Gehelmde hopliet (zwaar bewapende strijder), mogelijk als koning Leonidas te identificeren. Toonbeeld van Sparta als militaire stadstaat. Marmeren buste uit de vijfde eeuw v.Chr.

rechten te vrijwaren, moest een man immers iedere maand vastgelegde hoeveelheden gerst, wijn, kaas, vijgen en geld inleveren die in deze malen werden verwerkt.⁴⁰

Grafinscripties en de *hierai*

Tot slot loont het de moeite te onderzoeken of de Spartaanse staat de rol van de moeders erkende en beloonde zodat hun zichtbaarheid vergrootte. Ploutarchos is de enige die melding maakte van een grafopschrift voor vrouwen.⁴¹ De vertaling van dit zogenaamde Manuscript A luidt: ‘Het was niet toegestaan de naam van de dode op de grafsteen te graveren, behalve voor mannen die waren gesneuveld in de oorlog en vrouwen van de *hierai*’:

(ἐπιγράψαι δὲ τοῦνομα θάψαντας οὐκ ἔζη τοῦ νεκροῦ, πλὴν ἀνδρὸς ἐν πολέμῳ καὶ γυναικὸς τῶν ἱερῶν ἀποθανόντων). In het begin van de twintigste eeuw wijzigde Latte de tekst in: ‘Het was niet toegestaan de naam van de dode op de grafsteen te graveren, behalve voor mannen die waren gesneuveld in de oorlog en vrouwen die in het kraambed waren gestorven’ (ἐπιγράψαι δὲ τοῦνομα θάψαντας οὐκ ἔζη τοῦ νεκροῦ, πλὴν ἀνδρὸς ἐν πολέμῳ καὶ γυναικὸς [τῶν] λεγοῦσας ἀποθανόντων).

Latte baseerde zich op twee grafinscripties uit Sparta, waarvan IG V.1 714 hellenistisch en IG V.1 713 mogelijk klassiek is.⁴² Beiden vermelden ‘in het kraambed’ (λεγάμι). Mannen kregen als erkenning een opschrift (IG V, 1, 701-710) met ‘in de oorlog’ (ἐν πολέμῳ).

In Athene was er een soortgelijke praktijk waarbij vrouwen die stierven in het kraambed een grafstèle kregen met een afbeelding van een krijger. Voorts strookt deze tekst ook met de Spartaanse ideologie waarbij de man zijn leven opofferde in de strijd ten dienste van het vaderland. Een parallel is mogelijk met vrouwen die stierven in het kraambed, gezien kinderen baren eveneens een actieve en civiele taak was die deze ideologie in stand hield. Bovendien werd de bevalling vaak vergeleken met een strijd op het slagveld en werd ze soms zelfs gevaarlijker geacht.⁴³ Ander onderzoek toont echter nog een verdere gelijkenis aan. Ploutarchos meldde immers dat meisjes aan fysieke training deden om zich voor te bereiden op de bevalling, zoals jongens werden geoefend om zich te verweren op het slagveld.⁴⁴ Volgens Ducat gebruikte Ploutarchos een parallelisme in de zin ‘... behalve voor mannen die waren gesneuveld in de oorlog en vrouwen die [...] wa-

ren gestorven'. Het deel over de mannen zegt iets over hoe ze gestorven zijn. Ducat voerde aan dat de zinsnede over de vrouwen bijgevolg ook iets over hun doodsoorzaak moet vertellen. Dat argument is niet sterk, aangezien Ducats premisse slechts een inhoudelijk parallelisme is.⁴⁵

Voorstanders van het originele manuscript A hebben als belangrijkste tegenargument dat een wijziging van 'τῶν ἱερῶν' naar '[τῶν] λεχοῦς' paleografisch niet te verantwoorden is. Ook Ducat erkende dat probleem. Brulé en Piolot pleitten ervoor om de betekenis van de *hierai* te onderzoeken in plaats van de vraag te stellen wie er mogelijk een grafopschrift verdiende.⁴⁶ *Hierai* betekent letterlijk 'heilige vrouwen' en mag niet vertaald worden met 'priesteressen', aangezien het Griekse woord voor dit laatste 'ἱέρειαι' is. Dillon beweerde ten onrechte dat Ploutarchos en de Spartanen geen onderscheid maakten tussen beide woorden.⁴⁷ Dat Dillons stelling foutief is, wordt ondersteund door het onderzoek naar religieuze richtlijnen waaruit blijkt dat vrouwen tijdens de eerste veertig dagen van de zwangerschap geen heiligdom mochten betreden. Het gevaar voor een miskraam was te groot in die periode en dat zou hebben geleid tot een *miasma*, een bezoedeling. Ook na de bevalling was de moeder onzuiver. Voor minstens drie dagen mocht men niet onder hetzelfde dak als de moeder komen. Priesters en priesteressen moesten zich als gewijde personen ver houden van die onzuiverheid. Ook tempels moesten zuiver blijven. Uit de grafstenen is echter af te leiden dat de *hierai* zwanger mochten zijn. Dat is vreemd gezien heilige vrouwen zich in een religieuze context bevonden. Een zoektocht naar hun betekenis heeft tot hiertoe nog geen resultaten opgeleverd. Richer besloot dat de enige informatie die er is over de *hierai* laat weten dat ze bestonden in Sparta en dat ze een grafopschrift verdienden.⁴⁸

Tot slot nog enkele bedenkingen. Inhoudelijk is de wijziging door Latte het meest aantrekkelijke. Filologisch gezien is dit echter niet mogelijk. Zou de kopiist zo verstrooid geweest zijn dat hij de 'τῶν ἱερῶν' van enkele regels erboven fout heeft overgeschreven? Dat is slechts een gissing. Zo niet, dan blijft de zoektocht naar de *hierai* doorgaan. Indien Ploutarchos zelf een fout heeft gemaakt, zal er daarentegen nooit een antwoord worden gevonden. Geen enkele inscriptie vermeldt immers *hierai*. Bovendien is het vreemd dat er enkel een grafinscriptie was toegestaan aan de *hierai* en niet aan de *hieroi*, heilige mannen. Voorlopig moet men op beide sporen voort zoeken.

Besluit: een discussie zonder einde

Dit artikel levert een bijdrage tot het weerleggen van een aantal mythes die tot hiertoe niet veel aandacht hebben gehad. Als algemene opmerking moet gezegd worden dat de visie op Spartaanse vrouwen vaak iets meer vertelt over de persoon die hen bestudeert dan over de

Spartaanse vrouwen zelf. De informatie is zo schaars dat zowel de antieke als de moderne auteurs noodgedwongen een stukje van de eigen denkwereld projecteren op deze vrouwen. Op die manier konden er heel uiteenlopende visies over de Spartaanse vrouwen ontstaan. De antieke auteurs typeren hen afkeurend als vrijgevochten vrouwen, een beeld dat haaks staat op de waarden en normen van de eigen, door mannen beheerste samenleving. Moderne vrouwen die strijden voor gelijke rechten voor mannen en vrouwen kijken echter met veel bewondering terug naar het antieke Sparta, dat een voorbeeldfunctie krijgt. Die interpretatie stuit dan weer op hevige kritiek van historici die de nadruk leggen op Sparta als paternalistische maatschappij. Door het gebrek aan bronnenmateriaal is het antieke Sparta steeds vatbaar voor interpretatie en herinterpretatie. Dat mag echter niemand een vrijgeleide geven om de fantasie de vrije loop te laten. Het verleden gebruiken, en zelfs misbruiken, voor de eigen agenda doet immers onrecht aan de geschiedschrijving. ///

Noten:

- 1 Spartaanse.
- 2 Sue Blundell, *Women in Ancient Greece*. Londen, 1995, pp. 10-11.
- 3 Aristoteles, *Politika* 1269b.
- 4 De behandelde onderwerpen zijn een selectie uit mijn bachelorpaper *Fysieke opvoeding van Spartaanse meisje, impact op hun publieke leven* onder het promotorschap van prof. dr. Stefan Schorn. In dit artikel zal ik vooral aspecten behandelen die nieuwe inzichten verschaffen of die in het moderne onderzoek weinig of geen aandacht hebben gekregen. Graag dank ik professor Schorn voor de nuttige opmerkingen en suggesties. Eventuele tekortkomingen en fouten zijn uiteraard voor mijn rekening.
- 5 N. Broude, 'Edgar Degas and French Feminism, ca. 1880: "The Young Spartans", the Brothel and the Bathers Revisited', in: *The Art Bulletin*, 70 (1988), pp. 640-659.
- 6 Simone de Beauvoir, *The Second Sex*. New York, 1952, p. 82.
- 7 Charles Seltman, *Vrouwen in de Oudheid*. Amsterdam, 1960, pp. 88-89.
- 8 Voor haar algemenere studie over vrouwen in de oudheid, zie Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*. New York, 1975. Voor een monografie over Spartaanse vrouwen, zie Sarah B. Pomeroy, *Spartan Women*. New York, 2002.
- 9 A. Powell, 'Review: Sparta: A Modern Women Imagines', in: *The Classical Review*, 54 (2004), pp. 465-467; S. Hodkinson, 'Spartan Women'. By Sarah B. Pomeroy, in: *The Classical Journal*, 100 (2005), pp. 312-315.
- 10 S.B. Pomeroy, *Spartan Women*, pp. 8-9, 52, 57-58, 69.
- 11 S.B. Pomeroy, *Spartan Women*, pp. 21-24.
- 12 Xenophon, *Agesilaos* 9, 6; Ploutarchos, *Agesilaos* 20, 1.
- 13 Ploutarchos, *Lykourgos* 14, 2.
- 14 Xenophon, *Lakedaimonion Politeia* 1, 4; Euripides, *Andromache* 595-601.
- 15 Ploutarchos, *Lykourgos* 14, 2; Propertius, *Elegiae* 3, 14.
- 16 S.B. Pomeroy, *Spartan Women*, p. 18; Xenophon, *Kynegetikos* 13, 18.
- 17 Deze vergelijking als uitgangspunt sluit nauw aan bij een algemene opvatting in het moderne onderzoek die stelt dat de Romeinen een groot aandeel hadden in de mythevorming rond Spartaanse vrouwen, zie J. Ducat, 'La femme de Sparte et la guerre', in: *Pallas*, 51 (1999), p. 159. Ducat geeft enkele argumenten die pleiten voor een mythevorming in de Romeinse tijd maar hij verwijst hierbij niet naar de amazonen.
- 18 Aristoteles, *Politika* 1254b; Livius, *Ab urbe condita* 34, 2.
- 19 Josine H. Blok, *The early Amazons. Modern and Ancient perspectives on a persistent myth*. Leiden, 1995, pp. 117-118.
- 20 Aristoteles, *Politika* 1269b; Ploutarchos, *Lykourgos* 14, 4.
- 21 Ploutarchos, *Lykourgos* 14, 1 en 15, 3-4.
- 22 Cicero, *Tusculanae disputationes* 2, 15, 36; Propertius, *Elegiae* 3, 14.
- 23 Plutarchos, *Ethika* 227, 12.
- 24 Plato, *Nomoi* 806d-807d.
- 25 Aristoteles, *Politika* 1269b; Xenophon, *Hellenika* 6, 5, 28; Plutarchos, *Agesilaos* 31, 4-5.
- 26 Ploutarchos, *Lykourgos* 16, 1.

²⁷ Douglas M. Macdowell, *Spartan Law*. Edinburgh, 1986, p. 71.
²⁸ Ploutarchos, *Lykourgos* 15, 8.

²⁹ Seneca, *De ira* 1, 15, 2.

³⁰ Vijfde en vierde eeuw voor Christus.

³¹ Plato, *Politeia* 460b-460c. Voor de periode wanneer de kinderselectie nog gepraktiseerd werd, zie M. Huys, 'The Spartan Practice of Selective Infanticide and its Parallels in Ancient Utopian Tradition', in: *Ancient Society*, 27 (1996), pp. 57-74.

³² De van hun vrijheid beroofde oorspronkelijke inwoners, die als lijfeigenen van de staat verschillende plichten te vervullen hadden.

³³ Paul A. Cartledge, *Spartan Reflections*. Londen, 2001, p. 117. Heloten waren de oorspronkelijke bewoners van Laconië en Messenië die door de Spartanen tot lijfeigenen waren gemaakt.

³⁴ Verplichte financiële bijdragen, soort van belastingen.

³⁵ Ailianos, *Poikile Historia* 6, 6; Aristoteles, *Politika* 1270b.

³⁶ Xenophon, *Lakedaimonion Politeia* 1, 8-9; Ploutarchos, *Lykourgos* 15, 6-9; Polybios, *Historiai* 6.

³⁷ B. Kunstler, 'Family Dynamics and Female Power in Ancient Sparta', in: *Helios*, 13 (1987), pp. 38-42; S.B. Pomeroy, *Goddesses ...*, p. 37.

³⁸ S. Hodkinson, 'Female property ownership and empowerment in classical and Hellenistic Sparta', in: T.J. Figueira, *Spartan Society*. Swansea, 2004, pp. 119-121.

³⁹ Hodkinson pleit voor een grote economische vrijheid bij Spartaanse vrouwen, zie S. Hodkinson, 'Female property...'. p. 105. Ducat echter denkt dat de Spartaanse vrouwen weinig zelfbeschikkingsrecht hadden en dat zij onder de strikte controle van een voogd stonden, zie J. Ducat, 'La femme de Sparte et la cité', in: *Ktéma*, 23 (1998), p. 393.

⁴⁰ Aristoteles, *Politika* 1271a; Ploutarchos, *Lykourgos* 12. Zie ook Maria H. Dettenhofer, *Reine Männersache? Frauen in Männerdomänen der antiken Welt*. Keulen, 1994, pp. 27-28.

⁴¹ Ploutarchos, *Lykourgos* 27, 3. Hiervan zijn twee lezingen overgeleverd.

Manuscript A zegt 'ἐπιγράμματα δὲ τοῦνομα θάνατος οὐκ ἔστιν τοῦ νεκροῦ, πλὴν ἀνδρῶς ἐν πολέμῳ καὶ γυναικὸς τῶν ἱερῶν ἀποθανόντων'. In manuscript B staat dan weer 'ἐπιγράμματα δὲ τοῦνομα θάνατος οὐκ ἔστιν τοῦ νεκροῦ, πλὴν ἀνδρῶς ἐν πολέμῳ καὶ γυναικὸς τῶν ἱερῶν ἀποθανόντων'. Deze laatste lezing, 'τῶν ἱερῶν' (op een heilige manier), is volgens de regels van de Griekse spraakkunst niet mogelijk. Manuscript A is grammaticaal wel correct.

⁴² P. Brulé en L. Piolot, 'Women's way of death: fatal childbirth or hierai? Commemorative stones at Sparta and Plutarch, Lycourgos 27.3', in: T.J. Figueira, *Spartan Society*. Swansea, 2004, pp. 153-154.

⁴³ Aristoteles, *Politika* 1335a; Euripides, *Medeia* 250-251.

⁴⁴ Ploutarchos, *Lykourgos* 14, 2.

⁴⁵ J. Ducat, 'La femme de Sparte et la cité', p. 403. Deze vorser bovendien stelde een tekstwijziging voor, namelijk: 'ἐπιγράμματα δὲ τοῦνομα θάνατος οὐκ ἔστιν τοῦ νεκροῦ, πλὴν ἀνδρῶς ἐν πολέμῳ καὶ γυναικὸς ἐν ἔργοις ἀποθανόντων'.

⁴⁶ P. Brulé en L. Piolot, 'Women's way of death...'. pp. 151-178.

⁴⁷ M. Dillon, 'Were Spartan women who died in childbirth honoured with Grave inscriptions?', in: *Hermes*, 135 (2007), pp. 149-165.

⁴⁸ N. Richer, 'Aspects des funéraires à Sparte', in: *Les Cahiers du Centre Gustave-Glotz*, 5 (1994), p. 55.

Korneel Van Lommel (1990) rondt momenteel de master in de geschiedenis van de oudheid aan de KULeuven af. Voor zijn masterthesis doet Van Lommel onderzoek naar oorlogsinvaliden in het Romeinse leger.
 Contact: korneel_vanlommel@hotmail.com.

De tewerkstelling van vrouwen in de Duitse *E. Reitz Uniformwerke* tijdens de Tweede Wereldoorlog²

Zich uit de naad werken voor de vijand¹

In 2008 verscheen in dit tijdschrift een artikel waarin Hannelore Vandebroek een onbekend stuk oorlogsgeschiedenis verkende. Aan de hand van een aantal typeverhalen schetste zij het beeld van de meisjes en vrouwen die tijdens de Tweede Wereldoorlog – vrijwillig of verplicht – in Duitsland aan de slag gingen in de industrie, landbouw, horeca of private huishoudens. Daarmee bood ze een belangrijke bijdrage aan de Belgische geschiedschrijving over de arbeid van vrouwen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De tewerkstelling van Belgische vrouwen in de Duitse oorlogsindustrie in het bezette moederland daarentegen werd nog niet bestudeerd. Dit artikel bespreekt een casestudy over een Duitse uniformenfabriek in Merksem: de *E. Reitz Uniformwerke*. Heel veel vrouwen uit de ruime Antwerpse regio verdienden tijdens de oorlog hun brood met het naaien van uniformen voor de vijand. Eerst wordt het verloop van de tewerkstelling en de rekruteringspolitiek van de Duitse bezetter belicht, vervolgens wordt dieper ingegaan op de vraag waarom deze vrouwen zich uit de naad werkten voor de vijand. Het artikel vormt bovendien een eerste aanzet tot verder historisch onderzoek naar de invloed van Duitse bedrijven in bezet België tijdens de Tweede Wereldoorlog, een fenomeen waar nog veel onontgonnen archiefmateriaal over bestaat.³

/ Carmen Van Praet /

De *E. Reitz Uniformwerke* werd op 1 januari 1941 opgericht onder leiding van de Duitser Erich Reitz. De firma schoot als een komeet omhoog in het Antwerpse bedrijfsleven en was een pijler in de Duitse oorlogseconomie. Er werden uniformen en andere kledingstukken (mutsen, gewatteerde vesten) in loonarbeid gemaakt voor alle Duitse legerafdelingen: *Wehrmacht Heer*, *Luftwaffe* en *Kriegsmarine*. Het was een arbeidsintensief bedrijf dat tijdens de oorlog vanuit het niets een spectaculaire groei kende op korte termijn. Qua personeelsbezetting bereikte het bedrijf haar hoogtepunt

in juli 1943 met 4.927 medewerkers. Het merendeel van de medewerkers waren vrouwen (72 procent vrouwen tegenover 28 procent mannen). Meer dan de helft van de werknemers en werknemers was tussen 21 en 45 jaar oud (57 procent), 31 procent was 20 jaar of jonger, 12 procent was ouder dan 45 jaar. Opvallend is dat er weinig mannen werkten die 20 jaar of jonger (3 procent) waren, terwijl de vrouwen uit deze leeftijdscategorie 28 procent van alle vrouwelijke tewerkstelling opnamen. De aard van het productieproces kan dit fenomeen verklaren. Een grote meerderheid (70 procent) van alle werkkrachten werd ingezet voor de fabricatie (naaien en stikken) van uniformen. Bij *Reitz* stonden veel ongeschoolde meisjes aan de band.⁴

De centrale vraag die rijst is hoe *Reitz*, een Duitse ondernemer, aan arbeidskrachten kwam? Vanaf het begin van de bezetting pro-

beerden de Duitse instanties de aanwerving van arbeidskrachten in België strak te organiseren. Er werd een tewerkstellingsplan afgekondigd met als ultieme doel de *Arbeitseinsatz*, het centralistisch inzetten van het arbeidspotentieel volgens staatseconomische en politieke criteria.⁵ Op 26 juni 1940 werd in Antwerpen de *Arbeitseinsatzdienststelle-Referat 25*, kortweg de *Werbestelle*, ingericht, een Duitse dienst die instond voor de organisatie van de ‘vrijwillige’ en later ‘verplichte’ tewerkstelling. Daarnaast trad een Belgische instelling, de Nationale Dienst voor Arbeid en Toezicht (NDAT), op als een belangrijke regulator en organisator van de arbeidsmarkt. Het duurde ongeveer één jaar vooraleer deze organisatie op poten stond en goed functioneerde. Op 10 april 1940 werd de NDAT omgevormd tot het Rijksarbeidsambt (RAA), onder leiding van Frits-Jan Hendriks en onder de bevoegdheid van Karel Ver- >>

Vooraf jonge, ongeschoolde meisjes stikten en naaiden aan uniformen.

Bron: SOMA, foto nr. 3408

wilghen, de secretaris-generaal van het ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg. Al snel slaagde Hendriks erin om zich te onttrekken aan het toezicht van Verwilghen. Het Rijksarbeidsambt werd een instrument van de Nieuwe Orde. Het was dé ‘schakel’ tussen de bedrijven en de arbeiders. Het werd een bruggenhoofd tussen het arbeidsbestel en het economisch bestel, met als belangrijkste taak de ‘actieve’ arbeidsbemiddeling.⁶

Het Rijksarbeidsambt speelde zijn bevelen

Heel veel meisjes gingen bij Reitz aan de slag omwille van de dwingende noodzaak eten op tafel te brengen.

SOMA, foto nr. 3422

door naar de lokale Arbeidsambten, die een zekere bewegingsruimte hadden in de toepassing van Hendriks’ besluiten. Het Arbeidsambt (AA) van Antwerpen werd, omwille van de bereidwillige medewerking met het RAA en de Duitse bezetter, door Hendriks als voorbeeld gesteld. De leider van het AA Antwerpen – Joseph Duysan – was net als Hendriks lid van de pro-Duitse organisaties Vlaams Nationaal Verbond (VNV) en de Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap (De Vlag).⁷ Hoewel er bij de opstart van de onderneming niet meteen sprake was van een gestructureerd contact tussen Reitz en het toenmalige gewestelijke bureau van de NDAT in Antwerpen, bemoeide deze laatste instelling zich al snel met de tewerkstellingspolitiek van de Duitse ondernemer. Op 13 maart 1941 rapporteerde juffrouw Deiglmayr, verantwoordelijke voor de arbeidsbemiddeling van vrouwen, dat er bij Reitz losse werklieden aan de poort van de fabriek stonden en sommige van hen eventueel aan de slag konden in de uniformfabriek. Personen in het bezit van een aanbevelingsbrief van pro-Duitse organisaties werden bij voorkeur aangesteld. Eén van de organisaties die dergelijke aanbevelingsbrieven schreef, was het *Deutsche Arbeitsfront* (DAF)-*Arbeitseinsatz* in Antwerpen. Deze instelling was een soort ‘politiek interimbureau’. Vrouwen en mannen die politiek gelieerd waren aan naziorganisaties of nationaalsocialistische sympathieën hadden, probeerden via het DAF werk

te vinden in één van de in België gevestigde Duitse bedrijven, o.a. bij Reitz. Hermann Scharf, *Gaustellenleiter* van de DAF in Antwerpen, schreef tussen maart en juli 1941 verschillende aanbevelingsbrieven. De brieven hadden een quasi uniforme opstelling en werden vaak afgesloten met de woorden *Heil Hitler!*. De vrouwen werden aangeprezen omdat ze een ‘Rijksduitse’ bloedverwant hadden, omdat ze gehuwd waren met een Duitser, of omdat hun zoon vrijwillig voor de *Waffen SS* in Duits-

land streed. Maar ook de persoonlijke vaardigheden waren argumenten ten voordele van een indienstneming: werkervaring in een naaiatelier, een uniformfabriek of een Duitse dienst strekten tot aanbeveling. Zelfs louter het feit dat Scharf hen aanbeval – *Ihre Einstellung bei Ihnen wird von mir befürwortet* – was vaak voldoende. Scharf was immers ook gewestdienstleider van de NSDAP (Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij) in Brussel.⁸ Verschillende personen uit Vlaams-nationale en Duitse kringen lobbyden om kennissen en vrienden aan de slag te krijgen in de fabriek. Dat er alleen aanbevelingsbrieven uit de beginperiode van Reitz werden teruggevonden, kan een indicatie zijn dat de werving nadien via het Arbeidsambt verliep. Het bezettingsbestuur kreeg steeds meer greep op het aanbod en de vraag naar arbeidskrachten, een economisch goed dat in volle oorlog steeds schaarser werd.

Voorbij de fabriekspoort van Reitz

Waarom stapten zoveel (jonge) vrouwen de fabriekspoort van Reitz binnen? Was het uit sympathie voor de Duitse aanpak en ideologie, voor het loonzakje, de arbeidsomstandigheden, of de aanvullende voordelen? Voor veel vrouwen was het geen ‘of’-verhaal maar een combinatie van overwegingen die hen, meestal vrijwillig, de stap deed zetten naar de Reitz-fa-

briek. Oorlog dwingt tot keuzes en ook het verhaal van de vrouwen die bij Reitz werkten, kan worden bekeken vanuit dit perspectief. Tijdens de oorlog werden de vrouwen niet alleen indirect, als echtgenotes en moeders die bezorgd waren om het lot van hun man en kinderen, getroffen door de maatregelen van de Duitse bezetter. In toepassing van het nationaalsocialistisch ordewoord *Arbeitseinsatz*, moesten zoveel mogelijk vrouwelijke arbeidskrachten aan het werk. Vooral vrouwen die vóór de oorlog buitenshuis werkten, werden rechtstreeks door de arbeidspolitiek van de Duitsers getroffen.⁹ Door het Arbeidsambt van Antwerpen werden veel vrouwen tewerkgesteld in verschillende bedrijven. Sommige vertrokken vrijwillig naar Duitsland, anderen werden vanaf maart 1942 verplicht tewerkgesteld in eigen land en vanaf oktober 1942 soms zelfs in het buitenland. Reitz daarentegen startte zijn productie in januari 1941. Omdat de verplichte tewerkstelling in België en Noord-Frankrijk pas op gang kwam na de verordening op 6 maart 1942, moeten we besluiten dat de eerste werknemers ‘vrijwillig’ aan het werk gingen in de *E. Reitz Uniformwerke*. De vraag is dan waarom de vrouwen ervoor kozen om in deze Duitse fabriek aan de slag te gaan?

Een eerste drijfveer was het relatief hoge loon dat Reitz uitbetaalde. Tijdens de oorlog, zoals ook in andere periodes, kwam het er voor velen op aan om zoveel mogelijk te verdienen. Het Arbeidsambt van Antwerpen stelde dat een leerling-naaister gemiddeld 1,25 à 1,50 frank per uur verdiende. Een vrouwelijke arbeidskracht in een wasserij kreeg 1,75 à 2,00 frank per uur. Fabrieken betaalden gemakkelijk 3 tot 3,50 frank, nog aangevuld met onder andere rantsoenzegels voor soep.¹⁰ Bij Reitz verdiende een ongeschoolde arbeidster gemakkelijk 4 frank per uur. Na 4 tot 6 weken opleidingstijd steeg het basisloon tot 4,50 frank per uur en na afronding van de opleiding verdienden ze 5 frank per uur. Wanneer we de lonen bij Reitz vergelijken met de vooroorlogse lonen in de kleermakerij zien we grote verschillen. Vrouwen verdienden in februari 1937 slechts tussen 2,12 - 2,56 frank per uur.¹¹ Voor mannen was Reitz, en meer algemeen de beroepsgroep kleding, minder interessant. In september 1942 was er veel vraag naar leerjongens voor de kledingindustrie, maar de lage lonen in deze bedrijfstak maakte dat er weinig geestdrift was om dit vak aan te leren. Voor het aantrekken van mannelijke werkkrachten streed de textielsector een ongelijke en bij voorbaat verloren strijd met de metaalsector waar goed geschoolde arbeiders royaal betaald werden. Bij Reitz verdienden mannelijke arbeiders een basisloon van 8 frank per uur. Bij het *Frontreparaturbetrieb Erla* in Mortsel, waar vliegtuigonderdelen werden gefabriceerd, verdienden ze 10 frank per uur. Bij Ford Motors was dat zelfs 13 frank per uur.¹²

Ten tweede lokte Reitz veel arbeidskrachten door een aantal aanvullende voordelen. De ar-

beidsters kregen een kosteloos middagmaal en *scheinen* (officieel pasjes) waarmee ze naar de tandarts of de dokter konden gaan. Bovendien konden de arbeidsters nog een productiviteitspremie van 15 procent tot 30 procent binnenhalen, afhankelijk van de globale prestatie van hun productieband en gekoppeld aan hun ervaring. Om dit te kunnen controleren stond aan het begin van elke productieband een bandleidster die de arbeidstijd van elke opdracht nauwkeurig registreerde. De strikte tijdscontroles maakten het mogelijk om de capaciteit per slag nauwkeurig te berekenen. De keerzijde van de medaille was dat door het timen het arbeidstempo enorm werd opgedreven. De tewerkstelling bij een modern bedrijf als *Reitz* had geen band met traditionele vrouwentaken, zoals dat wel het geval was bij vrouwen die in militaire diensten als secretaresse, poetsvrouw of kokkin werkten. De arbeid aan de lopende band was eenzaam en onpersoonlijk door de grootschaligheid van de fabriek. Deze snelle en massale inzetbaarheid van niet-gekwalficeerde vrouwen was mogelijk, doordat de productie sterk gestandaardiseerd was en omdat de taakopdeling ver werd doorgedreven.¹³

‘Foullering’

De bandleidster vulde naast het formulier met de arbeidstijd ook een controleblad in om productieverlies en diefstal te voorkomen. Men noteerde of de productieband een achterstand had of niet, hoeveel stukken er nog moesten worden hersteld en of de hoeveelheid garen klopte. Na deze controle aan de band zelf, volgde een tweede controle voor de verzending en ten slotte nog een laatste door de aankoopdienst van de *Wehrmacht*. Om diefstal tegen te gaan stempelde men alle onderdelen van elk uniform af met een gemeenschappelijk codenummer, maar sommige arbeidsters waren geslepen en vonden toch mogelijkheden om de scherpe controles en de dagelijkse ‘foullering’ bij het naar buiten gaan te omzeilen. Regelmatig werden er voeringstoffen, naaigerei, draden, gespen, spoeltjes, garenklosjes, garen en andere benodigdheden naar buiten gesmokkeld.¹⁴ Net zoals een heleboel eetwaren was textiel immers ook op de bon en was het een schaars product. Kleding werd totaal afgedragen en men verstelde en verknipte de stoffen.¹⁵ Een naaister getuigde dat ze de gestolen dingetjes in een los vest die ze van de Winterhulp had gekregen verborg en dat ze de gesmokkelde grijze stoffen achteraf verfde in het donkerblauw zodat het niet zou opvallen.¹⁶ Het intern controlesysteem van *Reitz* was goed uitgedokterd, maar bleek toch niet helemaal bestand te zijn tegen politiek geïnspireerde sabotage, of “*daß oppositionelle Einstellung gegen die Anfertigung von deutschen Uniformen.*” De *Luftwaffe* maakte in 1942 opmerkingen over de kwaliteit van de uniformen: knoppen werden slecht aangenaaid, mouwen zaten op de verkeerde plaats... Ook de *Kriegsmarine* had slechte ervaringen met de Antwerpse onderneming: “*Herr Reitz bezeichnet sich selbst als Aktivist, wofür man früher gut Deutsch Schieber sagte. Dies lediglich zu*

Ihrer privaten Orientierung.”¹⁷ Naast bewuste sabotage was het onzorgvuldige stik- en naaiwerk wellicht vaak het gevolg van het feit dat niet alle arbeidsters even goed geschoold of ervaren waren. Maar *Reitz* boog dat nadeel om naar een voordeel. Door de slechte kwaliteit van de uniformen kon *E. Reitz Uniformwerke* kortingen toestaan en op deze manier de verordening van de prijsstop (het verbod om prijzen aan te passen) slinks omzeilen.¹⁸

Werken voor *Reitz* bood de Belgische werk-

zetting niet verwezenlijkt. Belgische arbeiders en bedienden in dienst van Duitse bedrijven, diensten of (para)militaire organisaties daarentegen werden wel verplicht om zich, samen met hun gezinsleden, te verzekeren tegen de risico's van het ziek zijn. Men argumenteerde dat de Belgen die in Duitsland werkten bijzonder tevreden waren over de diensten die de *Deutsche Krankenkasse* (DKK) leverde. De DKK was in Brussel vertegenwoordigd door de *DKK für Belgien beim Militärbefehlshaber in Belgien*

De hoofdvesting in Merksem, Bramtocostraat 2, was tot juli 1942 de enige productieplaats van *Reitz*. De ligging aan het Albertkanaal en de spoorweg maakten de aanvoer van grondstoffen en de distributie van uniformen gemakkelijk.

SOMA, foto nr. 3447

nemers een derde belangrijk voordeel dat niet te versmaden was. Duitse bedrijven waren, naar analogie met de regelgeving in het thuisland, verplicht om vanaf 1 november 1940 een ziekteverzekering af te sluiten voor al hun werknemers, ook zij die de Belgische nationaliteit bezaten. Voor de Belgische bedrijven was dat toen nog niet verplicht.¹⁹ Anno 1938 waren iets meer dan 1,3 miljoen werknemers aangesloten bij een ziekenfonds en bijna 3,5 miljoen rechthebbenden konden een beroep doen op een vergoeding voor medische zorgen. Toch bleef een niet te verwaarlozen deel van de Belgische bevolking verstoken van de voordelen van een ziekteverzekering. De *Militärverwaltung* vond het verzuilde en ‘politiek’ opgedeelde ziekenfondslandschap van België totaal inefficiënt. De Duitse bezetter wou de ziekteverzekering in België reorganiseren en de vrije, op ideologische of politieke basis opgerichte ziekenkassen, vervangen door een gecentraliseerd en uniform stelsel. Alles zou uitgaan van één centrale instelling of ziekenkas met een intensief toezicht van de overheid.²⁰ De bezetter wou het Duitse model van verplichte ziekteverzekering, dat al sinds 1883 van kracht was, kopiëren voor bezet België. De *Gruppe VII, Arbeitseinsatz und Sozialwesen*, van de *Wirtschaftsabteilung* van de *Militärverwaltung* kreeg de taak om deze sociale politiek uit te voeren. Maar de veralgemeende verplichte ziekteverzekering in België werd tijdens de be-

*und Nord-Frankreich.*²¹ Indien een werknemer weigerde zich bij de DKK aan te sluiten, werd zijn vrijwillig afgesloten arbeidsovereenkomst verbroken. Als een coupeuse tijdens haar tewerkstelling bij *Reitz* ziek werd, kreeg ze ziekengeld of ‘huisgeld’ uitbetaald. Het bedrag bedroeg de helft van haar gemiddelde dagloon over de laatste vier weken. Voor veel vrouwen was dit een ongekende inkomstengarantie. Bij ziekte moest een personeelslid van *Reitz* eerst langsgaan bij een huisarts en nadien een controleonderzoek ondergaan bij een vertrouwensdokter van de DKK. Deed men dat niet, dan kon het ziekengeld geheel of gedeeltelijk worden ontzegd.²² De ziekteverzekering van DKK dekte overigens ook de kosten van de arts. Ook bepaalde geneesmiddelen, kleine chirurgische ingrepen, tandverzorging en opnames in het ziekenhuis werden voor een deel door de DKK vergoed. Men voorzag zelfs in een overlijdensvergoeding en een geboortepremie.²³ Deze betere sociale bescherming was voor velen geen overbodige luxe, en door deze vorm van ‘sociale verleiding’ werd werken voor een Duitse ondernemer zeer aantrekkelijk.²⁴

Een vierde voordeel was de langere arbeidstijd. Tot eind oktober 1943 werd in de uniformfabriek de klok rond gewerkt. Het werk werd verdeeld over drie ploegen die elk acht uur aan de slag gingen. Nochtans was nachtwerk voor vrouwen al sinds 1911 en in uitvoering van internationale aanbevelingen princi- >>

pieel verboden. Hoewel aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog met de besluitwet van 26 augustus 1939 uitzonderingen werden toegelaten wat betreft arbeidstijd en de arbeid van vrouwen en kinderen, werd reeds op 3 februari 1940 een besluitwet uitgevaardigd die het regime van de achturedag en de 48-uren-week terug invoerde “*jusqu'à la date de remise de l'armée sur pied de paix*”.²⁵ Ook de Duitse bezetter beperkte de arbeidstijd met de verordening van 6 oktober: vrouwen genoten

De eerste maanden na de opening was het dringen aan de poort om binnen te komen bij de E. Reitz Uniformwerke. De fabriek speelde tijdens de Tweede Wereldoorlog een sleutelrol in de tewerkstelling van vrouwen binnen het Antwerpse industriële netwerk, maar er werkten ook mannen in de fabriek. De meeste mannelijke personeelsleden waren ervaren patroonsnijders. De E. Reitz Uniformwerke stelde in december 1943 in totaal 3.050 personen te werk. Er werkten 1.979 vrouwen en 1.071 mannen.

SOMA, foto nr. 3433

een bijzondere bescherming en mochten maximum 11 uur per dag werken, de minimumarbeidstijd werd vastgelegd op 8 uur. Bovendien mochten werkneemsters niet werken tussen 20 uur en 6 uur. Alleen in bedrijven met een ploegensysteem mochten de vrouwen tot 23 uur werken.²⁶ Reitz lapt deze verordening een jaar lang aan zijn laars. Pas na een bedrijfscontrole door het *Referat Betriebskontrollen* van de *Wirtschaftsabteilung* van de militaire administratie werden maatregelen getroffen om de arbeidstijd in te perken. Dat de *Uniformwerke* de verordeningen niet zo strikt naleefde, zullen veel werkneemsters niet al te erg gevonden hebben. Tijdens de oorlog telde elke cent om te overleven. “*Les travailleurs pensent à leur gagne-pain indispensable. Ils redoutent les conséquences de la suspension du travail: misère, déportation en Allemagne*”.²⁷ Door de toenemende schaarste van de producten, de inflatie en de handel op de zwarte markt, schoten de prijzen de hoogte in. Voor vele gezinnen was soberheid onontbeerlijk. Schaarste en rantsoenering waren de regel. Een heleboel producten en voedingsmiddelen waren slechts op de bon verkrijgbaar. De strijd om het bestaan verdrong vier jaar lang alle andere zorgen. De hoofdbekommerenis van velen was de vraag hoe aan het allernoodzakelijkste voedsel geraken om in leven te blijven.²⁸ Vele arbeiders van Reitz waren bereid om nachtwerk te doen omdat het dub-

bel betaald werd. Sommige vrouwen werkten zelfs twee shiften na elkaar.

Aan de slag bij Reitz: Een keuze die er geen was... of toch?

Naast deze vrijwillige indiensttredingen omwille van de dwingende noodzaak eten op tafel te brengen, werkten er vanaf maart 1942 ook meisjes en vrouwen die door het Arbeidsambt van Antwerpen een dienstverplichting in het

binnenland kregen opgelegd. Er werden door het AA Antwerpen brieven verstuurd naar verschillende vrouwen met de mededeling dat ze een dienstverplichting in het binnenland, in casu bij de *Uniformwerke*, opgelegd kregen.

“*Uw huidig arbeidscontract eindigt daags vóór den aanvang van de Dienstverplichting. U zult U op de gestelden dag bij uw nieuwe werkgever [Reitz] aanmelden met dezen brief om er het werk aan te vatten. De aldaar geldende werken loonsvoorwaarden zijn op U toepasselijk. Alleen het AA van uw nieuwe werkplaats kan aan dit contract een einde stellen door opheffing van de Dienstverplichting. De verordening van 6 maart 1942 voorziet straffen (geldboete en/of gevangenisstraf) voor het niet nakomen van dit bevelschrift*”.²⁹

Door de omvang van het bedrijf en het vrouwelijk karakter van de productie was *Reitz* een doelwit voor algehele arbeidsinzet. Lange tijd was de uniformfabriek *Reitz* bovendien een ‘beschermde arbeidsmilieu’ en werden geen mannen of vrouwen opgeëist voor een verplichte tewerkstelling in Duitsland. Het personeel van bedrijven met voorrang en vaklieden uit de oorlogsnijverheid konden immers niet opgeroepen worden en de firma *Reitz* werd door de *Feldkommandatur* (FK) 520 op de lijst van leveranciers van de *Wehrmacht* geplaatst, dus als *Sperrbetrieb*, *Rüstungsbetrieb* of *Aner-*

kannt Betrieb van de provincie Antwerpen.³⁰ Naarmate de oorlog vorderde had men steeds meer arbeidskrachten nodig in de harde oorlogssectoren. De prioriteiten verschoven en het belang van de uniformproductie verminderde. De *Werbestelle* drong vanaf 1943 nadrukkelijk bij *Reitz* aan om de bemiddeling van ongehuwde jonge werkkrachten voor Duitsland niet te verhinderen. In maart 1943 werden door de *Werbestelle* verschillende werkneemsters van *Reitz* opgeroepen voor verplichte arbeid in Duitsland. Door een gebrek aan bronnenmateriaal is het onmogelijk om een correct beeld te schetsen van de aantallen en de omstandigheden waarin deze vrouwelijke werkkrachten naar Duitsland werden gestuurd. Aan de hand van enkele naoorlogse getuigenissen kunnen we wel een beeld krijgen van deze praktijk. Deze individuele stemmen zijn niet representatief voor het voltallige personeel van *Reitz*, maar bieden toch een zekere kijk op de tewerkstelling in de Duitse fabriek. Een twintigjarige naaister bij *Reitz* diende na de oorlog een aanvraag in voor het krijgen van het statuut van gedeporteerde. Zij getuigde: “*Op 1 maart 1943 kwamen er op de Reitzfabrieken een vijftal personen van de Werbestelle samen met Feldgendarmen en Frau Ritter. Deze hebben aldaar verschillende meisjes meegenomen naar de Werbestelle op de Meir [straat in Antwerpen], zo ook ik. Daar werden onze papieren in orde gebracht en drie dagen later moesten wij naar Duitsland vertrekken*”.³¹ Dit meisje was één van de Vlaamse vrouwen die in uitvoering van de Duitse verordening van 6 oktober 1942 verplicht tewerkgesteld werd in Duitsland. Het statuut van gedeporteerde wegens verplichte tewerkstelling werd haar geweigerd omdat ze eerst vrijwillig in dienst van *Reitz* had gewerkt. De besluitwetten van 24 december 1946 legden de statuten van ‘Nationale Erkentelijkheid’ van de gedeporteerden, de burgerlijke verzetsstrijders en de werkweigeraars vast: wie ooit op vrijwillige basis voor de Duitsers in België had gewerkt, werd uitgesloten van naoorlogse compensatiemaatregelen. Er waren ook vrouwen die vrijwillig naar Duitsland vertrokken - doorgaans in het spoor van hun mannen. Naar schatting werkten er tijdens de Tweede Wereldoorlog 20.000 à 30.000 Belgische vrouwen - vrijwillig of verplicht - in Duitsland samen met andere arbeidersmeisjes in de oorlogsindustrie, of als dienstbode in een officierenhotel.³²

Sommige meisjes bleven vanaf maart 1943 weg op de fabriek uit schrik voor de opeisingen. Een bandwerkster getuigde dat ze - officieel wegens ziekte - niet meer naar de fabriek ging. Ze ontving nog verschillende brieven en aanmaningen van *Reitz* om het werk dringend te hervatten. “*Ik ben zelfs bedreigd geweest van naar Duitsland gestuurd te worden indien ik geen gevolg gaf aan hun schrijven*.” De vrouw in kwestie gaf er geen gevolg aan en werd uiteindelijk niet naar Duitsland gestuurd. Tal van arbeidskrachten verschenen lange tijd niet op de *Uniformwerke* om zich zo aan de verplichte tewerkstelling in Duitsland te ont-

Aan het begin van elke productieband stond een bandleidster die de arbeidstijd van elke opdracht nauwkeurig registreerde. Over het algemeen was het werk aan de lopende band eenzaam en onpersoonlijk door de grootschaligheid van de fabriek.

SOMA, foto nr. 3474

trekken. *Reitz* signaleerde deze praktijken aan de FK 520, die de arbeidsters dagvaardde en hen aanmaande direct de arbeid bij *Reitz* te hervatten. In noodgevallen, met andere woorden bij blijvende weigering, zouden de vrouwen verplicht worden om bij *Reitz* te gaan werken. Deze arbeidsters van *Reitz*, tussen de 21 en 35 jaar, werden dan door de afdeling *Arbeitseinsatz* van de FK 520 vrijgesteld voor inzet in het Rijk of ‘onbruikbaar’ verklaard. Wie aan het arbeidstransport naar Duitsland ontsnapte, kreeg wel een binnenlandse dienstverplichting opgelegd en werd nuttig ingezet in *kriegswichtige* bedrijven, zoals *Uniformenwerke Reitz*.³³ Vanaf april/mei 1943 werd de gangbare praktijk om vrouwen verplicht te werk te stellen in Duitsland verlaten, met uitzondering van vrouwelijk dienstponeel. De dienstplicht van vrouwen in de bezette gebie-

den was immers een heikel punt en wekte veel tegenstand op.

De persoonlijke levenswandel van de vrouwen die bij *Reitz* werkten verschilde sterk. Velen handelden vanuit een louter economisch motief – brood op de plank brengen of de sociale positie te verbeteren – maar het gedrag van anderen neigde naar (politieke) collaboratie. Over deze *ex-medewerksters* van *Reitz* opende het krijgsauditoraat (militair gerechtshof) na de oorlog gerechtelijke dossiers. Slechts bij uitzondering moest een voormalige werknemers van *Reitz* zelfs voor een krijgsraad verschijnen. Nooit werd een onderzoek opgestart louter en alleen op basis van hun indiensttreding en werkzaamheden bij *Reitz*. Deze ‘verdachte’ werknemers van *Reitz* werden bijna allemaal beticht van politieke collaboratie (art. 118 bis SWB) en enkele on-

der hen ook van verklikken (art. 121 bis SWB). Sommige naaisters stapten de fabriekspoort van *Reitz* dus binnen uit sympathie voor de Duitse aanpak en ideologie. Veel naaisters werden door de directie en oversten van *Reitz* aangespoord om zich aan te sluiten bij De Vlag of bij de SS. De bijdragen die de meisjes betaalden werden afgehouden van hun loon.³⁴ Er liepen vast en zeker adepten van de Nieuwe Orde en het nationaalsocialisme rond, maar sommigen hadden ook een foute lidkaart, omdat ze dan gemakkelijker werden geworven. Door de imponerende omvang van het bedrijf en het grote aantal personeelsleden hadden vele werk-

neemsters niet het gevoel dat ze rechtstreeks voor de ‘oorlogsindustrie’ werkten. Hoewel het naaien van legeruniformen niet bepaald vredelievend was en een Belgische uniformproducent door de ruime interpretatie van de begrippen ‘wapens en munitie’ na de oorlog als economische collaborateur kon worden vervolgd (art. 115 SWB), vonden veel vrouwen de aard van het werk bij *Reitz* geen bezwaar. Het naaien van uniformen stond in hun ogen niet op gelijke voet met het fabriceren van wapens, zoals bij Erdmann Wühle of bij de Fabrique Nationale de Herstal. Werken voor *Reitz* voelde niet aan als ‘ingezet’ worden in de vijandelijke industrie. Maar het conflict werd niet alleen uitgevochten op het slagveld, ook fabriekarbeidsters in de oorlogsindustrie – de ‘soldaten’ van de arbeid – droegen bij tot het oorlogsverloop.³⁵ ///

Noten:

- ¹ Deze bijdrage vloeit voort uit een onderzoeksproject over de vrouwenarbeid in de Duitse oorlogsindustrie in België dat in 2010 door de auteur werd uitgevoerd in opdracht van het Studie- en Documentatiecentrum voor Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) in Brussel.
- ² Voor dit artikel werd als voornaamste bron een bedrijfsdoorlichting van de firma Reitz gebruikt. Het document wordt bewaard in de serie AJ⁴⁰, *La France et la Belgique sous l'occupation allemande, 1940-1944*. Deze uiterst rijke serie met diverse stukken van het bezettingsregime tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt bewaard in Parijs (*Centre d'accueil et de recherche des Archives nationales – CARAN*). De volledige inventaris staat sinds kort online: <http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr>. Een afschrift van de doorlichting en de documenten ter voorbereiding zijn ondergebracht in AJ⁴⁰96 *Betriebsprüfungen – Bureau de controle des entreprises sous administration provisoire (Wi. I – Bachmann)*, een archiefbestand met o.a. ook doorlichtingen over Vergölst (autobanden), Alpha (tannine) *Société John Cockerill* (staal), e.a.
- ³ Centre d'accueil et de recherche des Archives nationales, Paris (CARAN), Reitz Anvers AJ/40/83/1, Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943 door Frommherz Müller & Co bij E. Reitz Uniformwerke, p. 2, 5, 26, 96-124 & Bericht van het deviezenonderzoek over de firma E. Reitz, Brussel, 29/9/1942 door Zeising.
- ⁴ E. Verhoeyen, *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 9. Het minste kwaad*. Kapellen, 1990, p. 63.
- ⁵ B. Brinckman, 'Een schakel tussen arbeid en leiding: het Rijksarbeidsambt (1940-1944)', in: *Bijdragen uitgegeven door Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*. 1989 (12), p. 138; R. Van Doorslaer en J.P. Schreiber, *De Curatoren van het Getto. De vereniging van de joden in België tijdens de nazi-bezetting*. Tielt, 2004, p. 150; Rijksarchief Beveren (A5), Archiefbundel 3: Dienstorders en weekverslagen, Documenten over dienstverplichting in 1943 van het Arbeidsambt Antwerpen.
- ⁶ S. Vandepoeste, 'De verplichtte tewerkstelling van joden in België en Noord-Frankrijk', in: R. Van Doorslaer en J.P. Schreiber, *De Curatoren...*, p. 155.
- ⁷ Rijksarchief Beveren (A5), Archiefbundel 36: A.A., Stukken Arbeidsambt; Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (Soma/Ceges), AA 447 (66 tot 178), Bescheiden van de DAF-Arbeitsinsatz te Antwerpen (1941-1943); CARAN, Reitz Anvers AJ/40/83/1, Verslag van de *Betriebsprüfung*, p. 13.
- ⁸ E.A. Heringa-van Ruth & W.H. Posthumus-van der Goot, 'De laatste twintig jaar: 1928-1948. Oorlog en bezetting', in: W.H. Posthumus-van der Goot & A. De Waal (red.), *Van moeder op dochter: de maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse Tijd*. Nijmegen, 1977, p. 530.
- ⁹ Rijksarchief Beveren (A5), Archiefbundel 163: Allerhande bescheiden, Weekverslag van de 42^e week in 1942.
- ¹⁰ Nationaal Instituut voor de Statistiek (NIS), Economische en sociale telling van 27 februari 1937. Definitieve resultaten van de telling der nijverheidsinrichtingen (sociaal gedeelte), deel IV, Brussel, s.d., p. 48.
- ¹¹ Rijksarchief Beveren (A5), Archiefbundel 115: Onderrichtingen en briefwisseling, Reglementering lonen in maart 1943; Archiefbundel 164: Allerhande bescheiden, Weekverslag op 2/9/1942.
- ¹² D. Luyten, 'Oorlog en de rol van de vrouw...', p. 127-128.
- ¹³ CARAN, Reitz Anvers AJ/40/83/1, Arbeidsdag van een opdracht op 11/11/1943 & Verslag van de *Betriebsprüfung* in oktober 1943, p. 18-20.
- ¹⁴ F. Seberchts, *Ieder zijn zwarte. Verzet, collaboratie en repressie*. Leuven, 1994, p. 40.
- ¹⁵ Het feit dat het meisje beroep kon doen op Winterhulp toont aan dat ze uit een arme familie kwam. "Winterhulp werd op 29 oktober 1940 opgericht met het doel de ergste noden van behoeftigen en zwakken te lenigen. De nodige fondsen en goederen werden bijeengebracht door giften van privé-persoon, de opbrengsten van tombola's en liefdadigheidsfeesten, toelagen van de schatkist en waren die op de zwarte markt werden aangeslagen", in: H. Jacquemyns, 'Op de bon', in: *België in de Tweede Wereldoorlog, Deel 2: Een bezet land*, Antwerpen, 1980, p. 62; J.P. De Roey, 'De Reitz Historie 1940-1944', in: *Tijdschrift van de vereniging van heemkunde Schoten*. 2009, 36 (133), p. 85.
- ¹⁶ CARAN, Reitz Anvers AJ/40/83/1, Brief aan de heer Kriegsverwaltungsrat Konrad Gminder, Feldpost nr. 39600 ref. Textil op 23 december 1943.
- ¹⁷ Justitiepaleis Brussel, Dienst Archieven, sectie Incivisme, straf-dossier *Reitz Uniformwerke* (n° 771/45) opgesteld door het Auditoraat Antwerpen en zonder gevolg geklasseerd, Bestelingsbons van de Luftwaffe aan Reitz.
- ¹⁸ Rijksarchief Beveren (A5), Archiefbundel 54: Onderrichtingen en briefwisseling, Nota op 15/10/1940 over de behandeling van de sociale verzekering, van de belastingen en van het verloop voor personen/binnenlandse werkkrachten die bij de Duitse instellingen en bij enkele Duitse privaatrechtsbedrijven in België werken; F. Van Goethem, *Beginselen van sociale wetgeving*. Leuven, 1936, pp. 209-212.
- ¹⁹ K. Van Acker, *Kroniek van een overleving. De Belgische ziekenfondsen tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Gent, 2010, p. 13; K. Van Acker, 'Ziekenfondsen en ziekteverzekering in België gedurende de Tweede Wereldoorlog', in: *Periodiek: driemaandelijks Tijdschrift van het Vlaams Geneeskundigenverbond*. 2007, 62 (3), p. 5.
- ²⁰ Soma/Ceges, Documenten i.v.m. Deutsche Krankenkasse in België, AA 1417/1/56, Bekendmaking van de militaire bevelhebber van 12 december 1941, Merkblatt M2 van 15 oktober 1940, aangepast en vervolledigd op 5 mei 1942 en 12 augustus 1942.
- ²¹ Directiegeneraal Oorlogsslachtoffers, Dienst Documentatie en Onderzoek Brussel, Personen dossier van L.D.B. (d219666), statutendossier van de gedeporteerden L.D.B. (D366306/42435), statutendossier van de gedeporteerden L.S. (d177989). Om de privacy van de betrokkenen te respecteren werden de dossiers anoniem verwerkt.
- ²² M.G. Haupt, *Der 'Arbeitseinsatz' der belgischen Bevölkerung während des Zweiten Weltkriegs*. Proefschrift aan de Universiteit van Bonn, Bonn, 1970, p. 81-82.
- ²³ H. Algoed, *De Sociale Wetgeving tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*. p. 57-61.
- ²⁴ Er werd toegestaan om af te wijken van de wet van 14 juni 1921 (inzake de duur van de dagprestatie, invoering van de achtuurdag) en van de uitvoeringsverordeningen van de wet van 9 juli 1936 (invoering 40-urenweek); M. Jamoulle, E. Geerckens (e.a.), *Le temps de travail. Transformations du droit et des relations collectives du travail*. Brussel, 1997, p. 3.
- ²⁵ Rijksarchief Beveren (A5), Archiefbundel 140: Richtsnoeren, mededelingen en briefwisseling, Tweede uitvoeringsverordening van 30/10/1942 betreffende de regeling van de werktijd en de rationalisering van bedrijven en besturen.
- ²⁶ G. Jacquemyns, 'La Société belge sous l'Occupation allemande (1940-1944). Privations et espoirs', in: P. Struye, G. Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation allemande (1940-1944)*. Brussel, 1945, p. 382.
- ²⁷ F. Seberchts, *Ieder zijn zwarte*, p. 34-35; D. Luyten, 'Oorlog en de rol van de vrouw', p. 145; G. Jacquemyns, 'Op de bon', p. 52.
- ²⁸ Rijksarchief Beveren (A5), Archiefbundel 18: Bedrijfsleven 1943, Bundel met allerlei brieven dienstverplichting in binnenland.
- ²⁹ Justitiepaleis Brussel, strafdossier *Reitz Uniformwerke* (n° 771/45), Lijsten overgemaakt aan het Auditoraat Antwerpen.
- ³⁰ Directiegeneraal Oorlogsslachtoffers, Statutendossier van de gedeporteerden I.D. (313.936 D 26565).
- ³¹ H. Vandebroek, "Een onbekend stuk oorlogsgeschiedenis: Belgische vrouwen in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog", in *Historica*, 2008, 3, p. 6-8.
- ³² Rijksarchief Beveren (A5), Archiefbundel 53: Onderrichtingen en briefwisseling, Lijst van arbeidskrachten doorgestuurd van het FK 520 aan het Arbeidsambt Antwerpen, 1 april 1943; Justitiepaleis Brussel, dossier I.R., Auditoraat Antwerpen n° 32 113/45, verhoor door de veiligheid van de staat op 3/11/1945.
- ³³ Justitiepaleis Brussel, dossier F.A., Auditoraat Antwerpen, n° 16484/45, P.V. verhoor 18/10/1945 en dossier L.B., Auditoraat Antwerpen, n° 3144/45, P.V. van verhoor op 20/1/1945.
- ³⁴ D. Luyten, 'Oorlog en de rol van de vrouw in de oorlogseconomie', in: M. De Keizer en H.A.M. Klemann (red.), *Thuisfront. Oorlog en economie in de twintigste eeuw*. Zutphen, 2003, p. 126.

Carmen Van Praet (1987) is master in de Geschiedenis van de UGent. In haar eindverhandeling ging zij dieper in op de bestraffing van de economische collaboratie in de hout- en meubelsector na de Tweede Wereldoorlog. Zij werkte als wetenschappelijk onderzoekster in het Studie- en Documentatiecentrum voor Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) te Brussel op een onderzoeksproject over "Arbeidservaringen van Belgische vrouwen in de Duitse oorlogsindustrie tijdens de Tweede Wereldoorlog". Momenteel werkt ze aan het doctoraatsproject "Tussen lokaal en internationaal: liberale sociale verenigingen in Vlaanderen en Brussel tussen 1848 en 1914" aan de UGent in samenwerking met het Liberaal Archief.

Contact: Carmen.VanPraet@UGent.be.

Interview met Francisca de Haan

Vrouwengeschiedenis verder brengen

In deze rubriek brengt *Historica* een onderzoeker voor het voetlicht die vanuit haar of zijn discipline reflecteert op de (mogelijke) meerwaarde om te werken vanuit een genderperspectief. Op de *Historica* pagina van de website van de Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG) kunt u reacties op deze rubriek posten. Op die manier willen *Historica* en de VVG actief het wetenschappelijke én publieke debat rond genderonderzoek stimuleren.

Deze keer komt Francisca de Haan aan het woord. Zij is hoogleraar *Gender Studies* aan de *Central European University* in Boedapest. We spreken met haar over haar onderzoek naar de *Women's International Democratic Federation* en haar ideeën over gendergeschiedenis.

/ Greetje Bijl en Renate Klinkenberg /

J Je boeken en artikelen laten een brede interesse zien. Is er een rode draad te ontdekken in je werk?

Zeker, bijna al mijn werk, ook het boek *Sekse op kantoor*, gaat geheel of in grote mate over de vrouwenbeweging. De uitzondering is mijn boek over de joodse familie Van Gelderen en hun bedrijven, *Een eigen patroon*. Een van de dingen die ik steeds heb geprobeerd, is om vrouwengeschiedenis en gendergeschiedenis te propageren en verder te brengen. Dit deed ik onder andere door me in te zetten voor de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Een belangrijk moment was een kritische reactie die ik had geschreven op een volkomen genderblind artikel over ontwikkelingen in de sociale geschiedenis in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* in 1995. Meteen daarna werd ik uitgenodigd om in de redactie te komen, hetgeen me de kans bood om mijn intellectuele agenda verder in de praktijk te brengen, met name om gender en klasse in onderzoek bij elkaar te brengen. Tot die tijd domineerde 'klasse' als categorie in de sociale geschiedenis van Nederland. Ik heb geprobeerd dat te doorbreken. Mijn biografie over de joodse familie Van Gelderen was voor mij een fantastische kans om weer een stap verder te zetten. Voor dit werk verdiepte ik me in de joodse geschiedenis waardoor ik ook de categorie 'eticiteit' kon meenemen in mijn onderzoek.

Op dit moment onderzoek ik de drie invloedrijkste internationale vrouwenorganisaties tijdens de Koude Oorlog, met een nadruk op hun werk en politieke strijd in de context van de Verenigde Naties. Dit zijn de *International Council of Women*, de *International Alliance of Women* en de *Women's International Democratic Federation*. De nadruk leg ik op die laatste

organisatie, want die kreeg tot nu toe slechts heel weinig wetenschappelijke aandacht. Ook in Nederland weten we weinig over de geschiedenis van de *Federation*, terwijl de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB) er lid van was. We hebben een mooie geschiedenis van de NVB, geschreven door Jolande Withuis. Dat boek gaat echter vrijwel alleen maar over de Nederlandse kant en niet over de internationale connecties, hoewel het lidmaatschap van de *Federation* belangrijk was voor de NVB. Daarom is dat verhaal nog niet af. Omdat Jolande Withuis weinig aandacht aan de WIDF besteedt, veronderstelde ik dat er geen archiefmateriaal over bestond. Dat er in de archiefbeschrijving van de NVB ook geen melding van werd gemaakt, sterkte me in die overtuiging. Toen ik vorig jaar toestemming kreeg om zelf het archief van de NVB in het Internationaal Instituut voor Sociale geschiedenis (IISG) te bekijken, bleken er echter zo'n vijftien archiefdozen met archiefmateriaal van de *Federation* te zijn! Deze zijn bovendien nog nooit door iemand doorgenomen. Een vergelijkbaar voorbeeld betreft de Zweedse dr. Andrea Andreen, een belangrijke linkse feminist die in 1945 in Parijs het oprichtingscongres van de *Women's International Democratic Federation* bijwoonde. Vervolgens, van 1946-1964, was ze voorzitter van de Zweedse tak van de WIDF, en vanaf 1953 vice-president van de WIDF. Dat niemand over haar internationale werk heeft geschreven, terwijl er een grote hoeveelheid archiefmateriaal in Gothenburg ligt, is een gevolg van zowel de beperkte nationale blik als van het anticommunisme.

In mijn boek onderzoek ik hoe de internationale vrouwenorganisaties opereerden en welke rol ze zelf speelden in de Koude Oorlog. Alleen de drie al genoemde internationale vrouwenorganisaties (ICW, IAW en WIDF) hadden in 1975 de hoogste consultatieve status bij de Verenigde Naties. Omdat ze via de VN nationale regeringen en een brede publieke opinie konden beïnvloeden, vonden ze hun werk daar erg

belangrijk. In 1954 was de *Federation* echter nog omwille van Koude Oorlogsmotieven uit de VN gezet. Uit dit alles blijkt dat de invloed van de Koude Oorlog op de vrouwenstrijd echt nader onderzocht moet worden.

Hoewel het geen geheim is dat er in de VS een grote angst voor en afkeer van het communisme bestond, is de extremiteit ervan in de jaren veertig en vijftig bijna niet meer te bevesten. Gerda Lerner, een pionier van vrouwengeschiedenis als academisch vakgebied, beschreef dit heel treffend in haar politieke autobiografie uit 2002. Zij was een joodse vrouw die na de *Anschluss* in 1938 van Oostenrijk bij Nazi-Duitsland naar Amerika vluchtte. Als jonge vrouw was ze al politiek bewust en anti-fascistisch. Eens aan de andere kant van de oceaan werd ze actief in de *Congress of American Women*, de Amerikaanse tak van de WIDF. Vanaf 1947 werd de Koude Oorlog echt voelbaar en won het anticommunisme sterk aan kracht. Voor Lerner waren er duidelijke parallellen tussen de stigmatisering van communisten als gevaarlijk en onbetrouwbaar en de visie van de nazi's op de joden. De categorische afwijzing van pro/communistische personen en organisaties werd ook de *Women's International Democratic Federation* fataal. De organisatie was heel progressief en fundamenteel kritisch ten aanzien van de bestaande organisatie van de maatschappij. Niet alleen werd de WIDF als gevolg van Koude Oorlogspanningen uit de VN gezet, maar de organisatie werd ook, in 1951, gedwongen Frankrijk te verlaten. Daar was de *Federation* in 1945 opgericht en had ze haar hoofdkwartier. De WIDF verhuisde noodgedwongen naar het oostelijke deel van Berlijn, dat toen nog vrij toegankelijk was. De archieven van de *Federation* hebben zich dan ook lang in deze stad bevonden, maar wat ervan over is gebleven, is inmiddels weer terug naar Parijs overgebracht.

In het artikel 'Continuing Cold War Paradigms in Western Historiography of Transnational Women's Organisations: the case of the Women's International Democratic Federation' schrijf je dat het bipolaire Koude Oorlogdenken de geschiedschrijving nog steeds beïnvloedt. Hoe verklaar je dat?

Na het uit elkaar vallen van het Oostblok in 1989-1991 werd de hele periode afgedaan als een van zware repressie en ellende. Dat is natuurlijk een eenzijdig beeld. Voor veel mensen was *state socialism* iets wat ze steunden en waardoor ze een veel beter leven hebben ge- >>

kregen. De levensomstandigheden in Rusland en Oost-Europa rond 1900 laten immers een enorme onderdrukking en armoede zien; de Russische Revolutie vond niet zomaar plaats. Voor miljoenen mensen leidde die tot een fundamentele verbetering van hun situatie. Het opleidingsniveau, de wettelijke status en de economische positie van vrouwen verbeterden sterk. Al was de praktijk gecompliceerd en waren alle socialistische partijen ook patriarchaal, de gelijkheid van mannen en vrouwen was een belangrijk onderdeel van het socialistische denken. Veel kanten van het *state socialism* waren dus progressief en belangrijk, maar daarnaast was er harde repressie van de Staat, met name door de Sovjet-Unie. Het is een heel complex verhaal. Gelukkig is er langzamerhand meer ruimte om op een genuanceerde manier naar het recente verleden te kijken. In 2011 gaf ik een lezing bij de *summer school* van MATILDA, de Europese master in vrouwen- en gendergeschiedenis, en daar merkte ik dat Oost-Europese historici anders beginnen te denken over hun geschiedenis. Zij hebben de repressie en de teleurstellingen eigen aan die periode zelf meegemaakt. Maar ze zien nu ook wat ze verloren hebben aan sociale voorzieningen en steun voor de emancipatie van vrouwen.

Sinds 2002 werk ik aan de *Central European University* in Boedapest en draag ik bij aan het versterken en stimuleren van onderzoek naar vrouwengeschiedenis in Oost-Europa. Daar is nog weinig basisonderzoek gedaan. Om fundamenteel onderzoek naar de vrouwengeschiedenis te bevorderen, heb ik de *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern and South Eastern Europe* geïnitieerd, net als het Engelstalige jaarboek *Aspasia*. Het onderzoek voor de *Biographical Dictionary* werd uitgevoerd door wetenschappers uit Oost-Europa zelf en ging over vrouwelijke en mannelijke feministen en activisten in de negentiende en de twintigste eeuw.

Een van de criteria die wij bij het samenstellen hanteerden, was dat de lemma's die in de *Biographical Dictionary* zouden worden opgenomen betrekking moesten hebben op overleden personen. Wat echter gebeurde, was dat er bijna uitsluitend mensen uit de negentiende en de vroege twintigste eeuw werden beschreven, samen met enkele hedendaagse feministen uit wat wij meestal de Tweede Golf noemen. Er leek een onuitsproken consensus te bestaan dat wat tijdens het *state socialism* was gebeurd niets met de vrouwenbeweging te maken had. Deze visie begint zoals gezegd stilaan te veranderen. Een enkeling schreef wel over die periode, bijvoorbeeld over Vida Tomöic, een belangrijke Joegoslavische socialistische leider en feministe die ook betrokken was bij de *Women's International Democratic Federation*. Die organisatie kwam ik in verschillende artikelen tegen. Omdat ik al langer met de internationale geschiedenis van de vrouwenbeweging bezig was, realiseerde ik me dat alle aandacht uitging naar de Westerse organisaties. Dat er in socia-

listische landen, hetzij in Europa, hetzij elders, niks was gebeurd, was natuurlijk niet houdbaar. Alleen had niemand het over die ontwikkelingen, of over de socialistische vrouwen/feministen in de WIDF. Zo begon ik te beseffen dat hier een belangrijk onderzoeksterrein lag te wachten.

Ik heb altijd al een internationale interesse gehad. Toen ik aio [assistent in opleiding, in België doctoraatsstudent] was, kreeg ik de kans namens de VVG contactpersoon te worden voor de *International Federation for Research in Women's History* (IFRWH) in Nederland. Dat leek me heel interessant, dus ik zegde met-

elke vijf jaar wordt georganiseerd. Zo wordt vrouwengeschiedenis geïntegreerd in de officiële historische wereld.

Een van mijn doelstellingen als vice-voorzitter van de IFRWH (2005-2010) was het versterken van de vrouwengeschiedenis in Oost-Europa, en samen met mijn collega Krassimira Daskalova is dat ook gelukt. We hebben onder andere een succesvol congres van de IFRWH gehouden in Sofia. Een aantal nieuwe landenorganisaties uit Centraal- en Oost-Europa heeft zich bij de federatie aangesloten. Voor informatie over heden en verleden van de IFRWH is er een mooie website: <http://www.ifrwh.com/>.

een toe. Achteraf is dat heel bepalend geweest. Vanaf die tijd ben ik altijd bij de IFRWH betrokken geweest en het heeft mijn internationale belangstelling zeker gevoed. De IFRWH werd in eerste instantie opgericht om de status van vrouwengeschiedenis internationaal te vestigen. Bijvoorbeeld bij het *International Committee of the Historical Sciences* (ICHS). Dat is het hoogste forum in de historische wereld. De nationale historische verenigingen zijn daar lid van. Daarnaast zijn er specialistische organisaties bij aangesloten. Zolang vrouwengeschiedenis daarin niet bestond, had het in zekere zin geen officiële plek. De IFRWH is geaffilieerd met de ICHS, waardoor het onder meer thema's kan indienen voor het grote wereldcongres dat

Hoe ben je hoogleraar geworden aan de *Central European University* in Boedapest?

Toen ik via een IFRWH-contact hoorde dat men in Boedapest aan het uitbreiden was, heb ik mijn belangstelling laten blijken, en dat heeft uiteindelijk tot mijn aanstelling geleid. Ik werkte toentertijd als onderzoeker op het IISG, maar wilde graag onderwijs geven. Het *mission statement* van het *Department of Gender Studies* in Boedapest sprak me erg aan; ze hebben er een kritische, postkoloniale en internationale blik. Ik ben heel blij dat ik naar de CEU ben gegaan, want ik heb zoveel geleerd van daar te zijn, van mijn collega's en studenten, en van het werken in zo'n internationale context.

Een van de onderwerpen waar ik bijvoorbeeld college over geef, is *migration and gender*. Dat heeft zoveel invalshoeken: historisch, sociologisch, psychologisch, literair, noem maar op. Een ander vak heet *Foundations in gender studies*. Dat is een overzicht van het denken over vrouwen en feminisme in de context van de tijd en over de oprichting en de theoretische ontwikkelingen binnen vrouwen- en genderstudies vanaf de jaren zeventig. Verder doceer ik over *Women's movements world wide*, wat deels historisch is, maar ook doorloopt tot in de tegenwoordige tijd. Geschiedenis is ontzettend belangrijk en is voor mij de basis van alles, maar

Foto Renate Klimentberg

daarom ben ik voor positieve actie met vrouwenquota. Vanzelf verandert het niet snel genoeg. Er moet een bepaalde druk zijn, er moeten bepaalde maatregelen worden genomen. Als het enkel van *goodwill* afhangt, gebeurt het niet.

Wat vind je van de stand van zaken in de gendergeschiedenis in Nederland?

Het gaat niet echt geweldig met de vrouwen- en gendergeschiedenis in Nederland. Er is wel een tijd geweest dat gendergeschiedenis aan de weg timmerde, in de jaren tachtig en begin jaren negentig, maar die trend heeft zich niet doorgezet. Er zijn geen structurele posities gekomen. Ik denk dat het komt doordat er geen gezamenlijk front is gevormd. Dat is heel jammer, want internationaal gezien is vrouwen- en gendergeschiedenis een belangrijk vakgebied. In België leeft gendergeschiedenis nu meer dan in Nederland. Er zou vanuit de VVG meer contact moeten worden onderhouden met de *International Federation for Research in Women's History*.

De Nederlandse vrouwengeschiedenis zal wel langzamerhand internationaler worden. Ik zie meer samenwerking over de grenzen heen en steeds meer historici zien in wat het belang is van *global history*.

Wat vind je van de officiële Nederlandse geschiedenis-canon?

Beperkte nationale canons kunnen echt niet meer, onze geschiedenissen zijn immers in belangrijke mate bepaald door internationale ontwikkelingen en het koloniale verleden. De canon is een uiting van nationalisme. Canons sluiten in, maar vooral ook uit. Wie bepaalt wat de nationale canon is, heeft veel invloed. Er zijn elders belangrijke historici die zeggen dat de veranderde rol van vrouwen de grootste revolutie van de twintigste eeuw is geweest. De vrouwenbeweging heeft inderdaad een enorme invloed gehad op alle aspecten van de samenleving. Als je de gendergeschiedenis serieus neemt, moet je de vrouwenbeweging in een canon een belangrijke plek geven. In Nederland is het helaas niet zo dat de stem van genderhistorici luid genoeg klinkt om daar een rol te spelen.

In je dissertatie schreef je dat betaalde arbeid een belangrijk strijdpunt was van de vrouwenbeweging in de negentiende eeuw. Moeten feministen hier nog steeds voor strijden?

Natuurlijk niet op dezelfde manier, maar in wezen wel. Voor een boek over vrouwen en gender in Europa na 1945 dat dit jaar uitkomt, heb ik een artikel geschreven met als titel *'Women as the motor of modern life. Women's work in Europe East and West'*. Na de Tweede Wereldoorlog nam het aandeel van vrouwen in betaalde arbeid in Oost-Europese landen sterk toe. De staat stimuleerde dat enorm. De opleiding van vrouwen werd verbeterd en vrouwen werden ertoe aangezet om betaalde arbeid te ver-

richten. In West-Europa was het juist omgekeerd. Daar gold het ideaal van het kostwinnersmodel, waarin mannen voor brood op de plank zorgden en vrouwen thuisbleven. Het hele sociale, wettelijke en belastingsstelsel werd hierop geënt. Het duurde twintig tot dertig jaar vooraleer ook de West-Europese landen de toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt begonnen te stimuleren. Maar nergens hebben mannen een evenredig aandeel in de huishoudelijke arbeid en zorg op zich genomen. Vrouwen in Oost-Europa hebben lange tijd wel veel steun van de staat gekregen, in de vorm van sociale voorzieningen zoals kinderopvang en eetvoorzieningen. Er ontstond een infrastructuur om werken buitenshuis mogelijk te maken, hoewel het een dubbele belasting voor vrouwen bleef. Na de neo-liberale kaalslag zijn die voorzieningen een stuk minder.

In West-Europa zijn vrouwen in de laatste decennia op grote schaal parttime gaan werken. Dit is de oplossing die zij "kiezen", om arbeid en zorg te combineren. Ze kunnen het zich economisch veroorloven, maar de consequentie is dat ze niet of nauwelijks economisch zelfstandig zijn. In Nederland is een heel laag percentage van de vrouwen economisch zelfstandig.

Binnen de EU praat men over 'care' en over 'gender' maar dat gaat alleen over kinderopvang. Huiselijke arbeid, zorg voor het huishouden en zorg voor familie is meer dan kinderopvang. Kinderen krijgen is iets dat de hele samenleving aangaat, dus daar moet inderdaad steun voor zijn, maar het is niet genoeg. Het tweede manco is dat kinderopvang als steun voor vrouwen wordt gezien. Maar waarom zou de verantwoordelijkheid voor kinderen alleen een vrouwenzaak zijn? De welvaartsstaat zoals die bestond, zou niet moeten worden afgebroken, maar juist versterkt. Bovendien zouden er structureel maatregelen moeten worden genomen om mannen aan te sporen om ook meer zorgtaken op zich te nemen.

Vind je het zelf belangrijk economisch zelfstandig te zijn?

Ik heb mezelf altijd gezien als iemand die haar eigen geld wou verdienen. Van kinds af aan wilde ik onderwijzeres worden. En later kwamen daar geschiedenis en de universiteit bij. Mijn familie telde enkele zelfstandige, ongehuwde onderwijzeressen, dus die had ik als voorbeeld. Dat leek mij wel wat.

Noem jezelf historica of historicus?

In het Nederlands altijd historica. Ik vind dat we het zichtbaar moeten maken dat er vrouwelijke historici zijn. ///

ik geef geen puur historische colleges, ze zijn altijd interdisciplinair.

Hoe zit het met de vrouwelijke hoogleraren in Hongarije?

Het exacte percentage ken ik niet, maar Nederland heeft nog steeds een van de laagste percentages vrouwelijke hoogleraren in Europa. Wat dit betreft, stond Hongarije een paar jaar geleden op de tiende plaats in de EU, waarmee het dus duidelijk beter doet. In Nederland ken ik meerdere vrouwen die in het buitenland al lang hoogleraar zouden zijn, maar die hier niet eens tot universitair hoofddocent zijn gepromoveerd. Het systeem zit nog steeds vast en

Vrouwen met 'manneninsignes'

Virginia Woolf beschrijft in *Three Guineas* (1938) de glinsterende ster- en cirkelvormige objecten, linten in diverse kleuren... waarmee mannen macht zichtbaar maken in hun kledij. Ze vindt dat vrouwen zulke onderscheidingstekens moeten weren. Een moeilijke oefening, zo toont een duik in de fotocollectie van het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (AVG). Vrouwen die 'manneninsignes' dragen, visualiseren barrières die werden geslecht. Woolfs kritische blik blijft welkom bij de vraag wie elke afbeelding bestelde, en met welk doel.

/ Els Flour /

Voor het verband tussen kleding en oorlog hoeven we niet ver te zoeken; de mooiste kleren draagt u als soldaat. [...] Wij, die zelf niet zulke kleding mogen dragen, kunnen de mening te kennen geven dat dat drager ervan in onze ogen geen prettige of indrukwekkende verschijning is. Dat hij integendeel een belachelijke, barbaarse en onprettige verschijning is. Maar als dochters van intellectuelen kunnen we onze invloed met meer succes in een andere richting aanwenden, op onze eigen klasse – de intellectuele klasse. Want daar, in de gerechtshoven en universiteiten treffen we eenzelfde liefde voor kleding aan. Ook daar zien we fluweel en zijde, bont en hermelijn. We kunnen stellen dat de wijze waarop intellectuelen hun superioriteit, hetzij qua afkomst, hetzij qua intellectuele ontwikkeling, over andere mensen benadrukken door zich in kleding van hen te onderscheiden, of door titels voor, of letters achter hun naam te zetten, wedijver en jaloezie aanwakkert – gevoelens die, en daarvoor hoeven we nauwelijks de biografieën of de psychologie te raadplegen – oorlogszuchtige neigingen aanzienlijk versterken. Door de mening te verkondigen dat dergelijke onderscheidingen degenen die ze dragen belachelijk maken en de wetenschap verachtelijk, doen we, indirect, iets om de gevoelens die tot oorlog leiden te verzwakken. Gelukkig kunnen we nu meer doen dan alleen maar een mening verkondigen; we kunnen al dergelijke onderscheidingen en uniformen voor onszelf weigeren. Dit zou een kleine maar tastbare bijdrage zijn aan het probleem dat voor ons ligt – hoe we oorlog voorkomen; en het is een bijdrage die door onze andere scholing, onze andere traditie, eerder binnen ons bereik ligt dan binnen het uwe.

Virginia Woolf, *Geachte heer*, Amsterdam : Feministische uitgeverij Sara, 1980, p. 42-43 (vertaling Janneke van der Meulen).

1 De eerste advocates in België vieren 10 jaar toegang tot het beroep, 1932 (middenste rij, 2de van links: Georgette Ciselet).

2 Voorstelling van de nieuwe uniformen van de Franse luchtmacht op de basis van Issy les Moulineaux, 1953. Foto SCA.

3 Voorstelling van de nieuwe uniformen van de Franse luchtmacht, ca 1953. Foto *Ministère de l'Armée*.

4 Georgette Ciselet, eerste vrouwelijke rechter bij de Belgische Raad van State, 1963. Foto Frères Haine.

5 60ste verjaardag van Anna Chtchétnina, eerste vrouwelijke kapitein op de grote vaart. Vladivostok, 1968. Foto APNovosti

6 Het militaire studentenkamp van de universiteit van Teheran, z.d.

Els Flour (1970) is archivaris bij het Archiefcentrum voor Vrouwen- geschiedenis (Brussel) en bestuurslid van de Vereniging voor Vrouwen- geschiedenis.
Contact: E.Flour@amazone.be.

Het herhalen van bekende ideeën

In iedere cultuur en tijd heeft men zich verwonderd over het fenomeen van de liefde. Onze huidige culturele constellatie benadrukt de seksuele en gepassioneerde kanten van de liefde, terwijl de wetenschap op dit moment veel belangstelling toont voor emoties in het algemeen, en geluk in het bijzonder. Lisa Appignanesi (1946) lijkt daarom op het eerste gezicht met haar boek *All about love. Anatomy of an unruly emotion* een schot in de roos te hebben.

/ Willemijn Ruberg /

Met haar vorige boek *Mad, bad and sad. A history of women and the mind doctors from 1800 to the present* (2008) toonde Appignanesi al aan in staat te zijn vanuit historisch en cultureel oogpunt de rol van vrouwen in de psychologie en psychiatrie voor een groot publiek toegankelijk te maken. Ook haar nieuwste boek is opgezet vanuit deze vertrekpunten. Het beschrijft de liefde in brede zin, verbonden met verliefdheid, seksualiteit, huwelijk, vreemdgaan, gezin en vriendschap. Met name van het huwelijk en de vriendschap wordt een historische achtergrond gegeven, maar het grootste deel van het boek gaat over contemporaine liefdesidealen en -praktijken.

Helaas wordt het thema liefde op deze manier zo breed gedefinieerd dat alle aspecten slechts oppervlakkig aan de orde komen. De lezer blijft daarom teleurgesteld achter. Het verlangen naar meer diepgaande informatie en analyse is ook een gevolg van de methodologische keuzen van de auteur. Appignanesi hanteert een zeer eclectische benadering: haar boek is gebaseerd op secundaire literatuur, op eigen ervaringen, op haar analyse van een aantal beroemde romans en op enkele interviews met hedendaagse hetero's en homo's (m/v) over hun ervaringen met de liefde. Een van de uitgangspunten die ze hierbij hanteert is dat we de liefde beleven door er verhalen over te vertellen, zowel in fictie als in het dagelijks leven. Soms leidt deze eclectische benadering tot een wel heel makkelijke paginavulling: Appignanesi – van oorsprong literatuurhistorica – besteedt pagina's aan het recapituleren van de plots van *Madame Bovary* en *Anna Karenina* zonder echt iets nieuws hieraan toe te voegen. Bovendien leunt haar beschrijving van de geschiedenis van het huwelijk als instituut wel erg sterk op Stephanie Coontz' *Marriage, a history* (2005). De karig besproken interviews met, zo lijkt het, willekeurig geselecteerde mensen leveren boeiende levensverhalen en inzichten op, maar daar had Appignanesi zoveel meer mee kunnen doen.

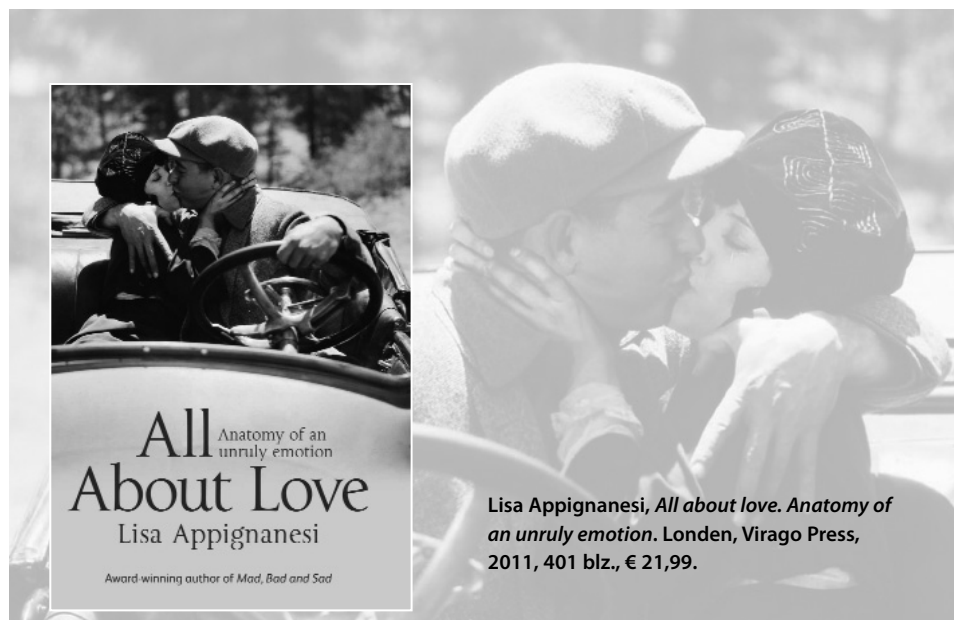
Naast de weinig specifieke benadering van het fenomeen van de liefde springt ook door het hele boek de niet eens zo heel verborgen agenda van de auteur in het oog. Appignanesi hekelt

de hedendaagse overgeseksualiseerde cultuur, die gericht is op onmiddellijke behoeftebevrediging. Niet alleen leidt deze volgens haar tot een extreme focus op seks ten koste van emoties als genegenheid of intimiteit. Ook geven mensen hierdoor langdurige relaties te snel op als het 'even niet meer leuk is'. Appignanesi pleit daarentegen voor *commitment* en een herwaardering van het *geven* van liefde en zorg. Dit pleidooi wordt echter zo vaak herhaald, dat het boek een zeurderige en moralistische ondertoon krijgt. Appignanesi lijkt de wijsheid over de liefde wel in pacht te hebben, ondanks haar eigen claim op bescheidenheid. Naast haar moralisme komt haar freudiaanse invalshoek duidelijk naar voren. Appignanesi, die verschillende populaire werken en radioprogramma's over Freud heeft samengesteld, onderstreept haar inzichten continu met psychoanalytische theorieën. Ze wijst bijvoorbeeld op het feit dat bijna alle liefdesrelaties tussen een stel een derde vereist, namelijk een feitelijke of imaginaire ander, of een geïnternaliseerde ouder. Soms voegt de freudiaanse analyse iets toe aan het boek, maar in een aantal passages zou de schrijfster deze wel wat kritischer kunnen hebben benaderd. Zo ademt haar analyse van liefdesrelaties tussen oudere mannen en jongere vrouwen duidelijke afkeuring. Oudere mannen

zien in een jongere vrouw slechts hun verdwenen jeugd en een toekomstige verpleegster en de jongere vrouw kiest haar oudere minnaar vooral uit om zijn vaderlijke eigenschappen. Dit leidt bij haar, aldus Appignanesi, tot een behoefte met hem te concurreren om de positie als zieke patiënt. Zo kan zij zich als zijn dochter gedragen en moet hij voor haar zorgen. Hier gaan morele afkeuring en een freudiaanse invalshoek wel heel erg ver.

Dat Appignanesi geschoold is in de feministische klassieken blijkt uit haar analyse van de veranderende huwelijksmoraal in de twintigste eeuw. Toch bekend zij in de inleiding ver te hebben willen blijven van identiteitspolitiek, zowel van het feminisme als van de homobeweging. Het gaat haar om een levensgeschiedenis van de liefde, de diverse vormen die de liefde vanaf de kindertijd tot de dood aan kan nemen. Haar geschiedenis van de liefde blijft nogal aan de oppervlakte. Toch is het mooi om een cliché te lezen als 'het tegenovergesteld van liefde is niet de haat, maar onverschilligheid'. Of om een geïnterviewde, die terugkijkt op zijn kindertijd, het rare, enge, maar heerlijke gevoel te horen omschrijven van wat later 'verliefdheid' bleek te heten. Appignanesi's boek levert niet veel nieuwe inzichten op, maar soms kan het herhalen van bekende ideeën over een onmogelijk te kennen thema als de liefde best aangenaam zijn. ///

Willemijn Ruberg (1975) is als universitair docent cultuurgeschiedenis verbonden aan het departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht. Een van haar specialisaties is het samenspel tussen gender en emoties. Contact: W.G.Ruberg@uu.nl.

Lisa Appignanesi, *All about love. Anatomy of an unruly emotion*. Londen, Virago Press, 2011, 401 blz., € 21,99.

Service / Nieuwe boeken

Service / Oproep

Supporters gezocht voor 1001 vrouwen!

In februari 2013 verschijnt het boek 1001 Vrouwen uit de Nederlandse Geschiedenis. Tegelijk gaat een bijbehorende tentoonstelling open. Dit is een omvangrijk project. Zo omvangrijk, dat uitvoering ervan niet mogelijk is zonder jouw steun.

Wij zoeken meters en peters voor onze 1001 vrouwen (vrouwen kunnen meer dan één peter of meter hebben). Een éénmalige gift van een bedrag naar keuze behoort tevens tot de mogelijkheden.

Ga naar www.1001-vrouwen.nl

Service / Benoeming

Dr. Rénee Römkens is per 1 mei 2012 benoemd tot directeur van Aletta E-Quality, het nieuwe kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis. Römkens ziet er naar uit leiding te geven aan dit nieuwe krachtige instituut.

Ze heeft haar sporen verdiend in de academische wereld (Nederland en de Verenigde Staten) en werkte tot voor kort als hoogleraar interpersoonlijk geweld aan de Universiteit van Tilburg.

Service / Lezing

26 juni 2012

IISH (*International Institute of Social History*), Amsterdam

Practising entangled history: Lezing door dr. Silke Neunsinger

Silke Neunsinger is universitair hoofddocent in Economische Geschiedenis en als onderzoekscoördinator verbonden aan het archief en de bibliotheek van de Arbeidersbeweging in Stockholm. Tot 2009 was ze onderzoeker aan het departement van Economische Geschiedenis, het Centrum voor Feministisch Onderzoek, en het departement van Geschiedenis aan de Universiteit van Uppsala, Zweden. Haar onderzoeksinteresses zijn vrouwenrechten op de arbeidsmarkt, vrouwen in internationale en transnationale sociale bewegingen en coöperatieve consumentenorganisaties vanuit een globaal perspectief. Ze heeft ook gewerkt aan en gepubliceerd over methodologische vraagstukken en vergelijkende geschiedenis.

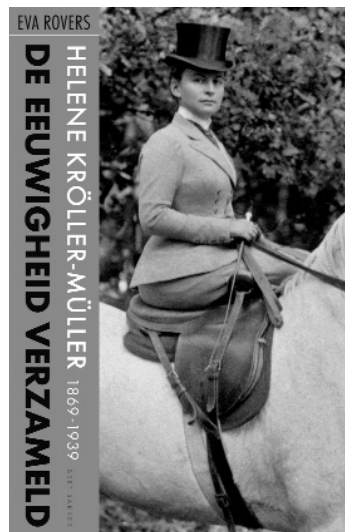
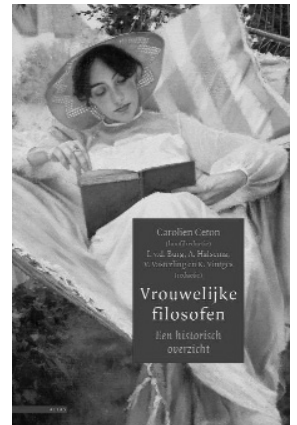
Dr. Neunsinger is de auteur van het boek *Gendered Money. Financial Organization in Women's Movements, 1880-1933*.

Nieuwe boeken

Carolien Ceton (hoofdredactie), l.v.d. Burg, A. Halsema, V. Vasterling en K. Vintges, *Vrouwelijke filosofen. Een historisch overzicht*

Door de eeuwen heen hebben talloze vrouwen zich verdiept in een veelheid aan filosofische thema's, maar vaak zijn deze denkers onzichtbaar gebleven. Van de 17^e-eeuwse filosofe Anna Maria van Schurman zullen sommigen wel hebben gehoord, maar wie kent haar tijdgenote Anne Conway? Uit de 20^e eeuw is Hannah Arendt inmiddels wereldberoemd, maar de namen Susanne Langer, Gloria Anadúa en Werewere Liking zullen misschien alleen de specialisten bekend in de oren klinken. Vele vrouwelijke denkers waren uitgesloten van officiële onderwijsinstellingen en namen hun toevlucht tot andere vormen van filosofiebeoefening, zoals briefwisselingen en essays. En dat levert een onschatbare rijkdom aan filosofische bronnen op.

Atlas, 2012, € 49,95.

Eva Rovers, *De eeuwigheid verzameld. Helene Kröller-Müller (1869-1939)*

Dit boek won eind april de biografieprijs van de Hazelhoffstichting. Een kist gevuld met 3400 brieven betekent het begin van de zoektocht naar het ware verhaal achter Helene Kröller-Müller. Rond 1900 was zij een van de rijkste vrouwen van Nederland. Samen met haar man kocht ze vol overgave schilderijen van Van Gogh, Picasso en Mondriaan, maar zij deinsde er ook niet voor terug om tijdens de Eerste Wereldoorlog als verpleegster in een veldhospitaal te werken. Haar levensdoel was het bouwen van een museum voor haar unieke collectie en dit te schenken aan het Nederlandse volk.

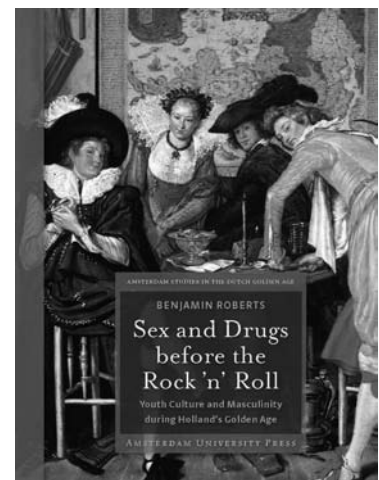
Als de eerste fundamenten zijn gelegd, slaat het noodlot toe. Het is aan haar vastberadenheid te danken dat in 1938 het Kröller-Müller museum als nog kan worden geopend.

Prometheus, 2010, € 47,50.

Benjamin B. Roberts, *Sex and drugs before the rock 'n' roll*

Dit boek richt zich op één generatie van jonge mannen die werd geboren rond 1600 en volwassen werd tijdens het hoogtepunt van de Gouden Eeuw. Van bekende generatiegenoten zoals Rembrandt van Rijn, wordt onderzocht hoe ze uiting gaven aan hun jongerencultuur en mannelijkheid. Roberts onderzoekt de mannelijkheid van deze jonge mannen op het gebied van uiterlijk, drinken, drugs, het gebruik van geweld, hun seksualiteit en hun manier van vrijetijdsinvulling. Hij laat zien hoe zij zich afzetten tegen de vorige generatie onder andere door hun lange haren, kleurrijke kleding, promiscuïteit en overmatig drankgebruik.

Amsterdam University Press, 2012, € 37,50.

Richtlijnen voor auteurs

Vanaf het juninummer 2012 gelden nieuwe auteursrichtlijnen.

Een artikel voor *Historica* bevat:

- een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes.
 - eindnoten (maximaal twintig voor een artikel van 3400 woorden, maximaal vijftig voor een artikel van 4250 woorden, maximaal dertig voor een artikel van 5200 woorden).
 - titelbeschrijving boek: Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*. Meppel, 1992.
 - titelbeschrijving artikel: R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
 - titelbeschrijving archiefstuk: eerst bewaarplaats, dan benaming van het archiefbestand. Bv. Algemeen Rijksarchief Brussel, Regie voor Telegrafie en Telefonie.
 - bij herhalingen: auteursnaam of archiefbestand, eerste woorden boek of titel, pp. X-X. Bv. R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en ...', pp. 415-443.
 - enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortjaar), adres en e-mailadres van de auteur.
- illustraties met onderschrijft en bronvermelding; digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tiff-bestand en gescanned op minimaal 300 dpi. Bij een artikel van 3400 woorden worden vier illustraties aangeleverd, bij 4250 woorden vijf illustraties en bij 5200 woorden zes illustraties.
 - de officiële spelling (zie Woordenlijst Nederlandse Taal).
 - een artikel van zes pagina's bevat maximaal 5200 woorden, een artikel van vijf pagina's bevat maximaal 4250 woorden, een artikel van vier pagina's 3400 woorden, een recensie (één pagina) 850 woorden.
 - citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en "), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- Per e-mail sturen naar het redactieadres: historica@gendergeschiedenis.nl.

Deadlines:

- februarinummer: 1 oktober.
- juninummer: 1 februari.
- oktobernummer: 1 juni.

Cadeau

Op zoek naar een origineel cadeau?

Laat familie, vrienden, collega's, professoren, leraren hun blik verruimen en schenk ze een jaarabonnement op *Historica*.

Vul de bon in op de website:
www.gendergeschiedenis.nl
> lid worden

TIJDSCHRIFT OVER GENDER, EMANCIPATIE EN FEMINISME

Raffia

Raffia
presenteert actuele discussies, achtergrondverhalen, informatie, opinie, columns, congresverslagen en interviews over sekse- en gendervraagstukken

Raffia
is een uitgave van het Institute for Gender Studies van de Radboud Universiteit Nijmegen en verschijnt vier maal per jaar. Een abonnement kost € 10 per jaar (€ 8,50 voor studenten en € 20 voor instellingen). Vraag ter introductie een gratis nummer aan.

Redactieadres: Institute for Gender Studies, RU, postbus 9104, 6500 HE Nijmegen.
Tel.: 024 - 3612339, e-mail: c.krops@maw.ru.nl, www.ru.nl/genderstudies

DIGES | geschiedenis & media

dtp | internet | geschiedenis

Publicatieassistent voor web en print!

Zetwerk, vormgeving, websites (ook Joomla!):
Diges zorgt ervoor dat uw informatie duidelijk overkomt.

Kijk eens op de site of neem vrijblijvend contact op via
info@diges.nl.

www.diges.nl